

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ESKİÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ARGİŞTİ I DÖNEMİ SEFERLERİ VE İNŞA
FAALİYETLERİ**

Engin YILDIRIM

2501960086

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Erkan KONYAR

İstanbul - 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : ENGİN YILDIRIM Numarası : 2501960086
 Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : TARİH Danışmanı : DOÇ. DR. ERKAN KONYAR
 Tez Savunma Tarihi : 10.09.2019 Saati : 14:00
 Tez Başlığı : " Argıştı I Dönemi Seferi ve İnşa Faaliyetleri "

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. HAMDİ ŞAHİN		KABUL
2- DOÇ. DR. ERKAN KONYAR		Kabul
3- DR. ÖĞR. ÜYESİ BÜLENT GENÇ		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. ALİYE EROL ÖZDİZBAY		
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ GULAN AYAZ		

ÖZ

ARGİŞTİ İ DÖNEMİ SEFERLERİ VE İNŞA FAALİYETLERİ

Engin YILDIRIM

Urartular, Doğu Anadolu'nun zor iklim ve coğrafya koşullarına rağmen 300 yıl süre ile devlet olarak varlıklarını koruyabilmişlerdir. Değişen ve gelişen şartları en iyi şekilde değerlendirip Anadolu medeniyetine katkı sayılabilecek yenilikler yapmışlardır. Mimaride, kale yapımında, yeni şehirler kurmada, bronz ve taş işçiliğinde çağları aşan konumda olmuşlardır.

I.Argiştı babası Minua'dan devraldığı devleti güçlü ve etkili hale getirmek için çevre devletlere seferler yapmış, kiminin kralını haraç vermek şartıyla bağışlamış, kimini köle olarak tutmuş, bir kısmını ise halkıyla birlikte bulundukları bölgelerden başka yerlere nakletmiştir. Yeni şehirler kurarak göçe zorladığı bu insanları buralarda yaşamaya mecbur bırakmıştır. Kurulan yeni şehirler Urartu'yu ekonomik açıdan rahatlattığı gibi sınır güvenliği için de çözüm olmuştur. I.Argiştı 30 yıllık krallığı döneminde Urartu Devleti'ne Armavir-Blur (Argiştihinili), Arinberd(Erebuni,Irpunı) gibi yeni şehirler kazandırmıştır. Kurduğu şehirleri sulama kanallarıyla verimli hale getirmiş, artan nüfusa ve ekonomik ihtiyaca bu sayede cevap vermiştir. Urartu'yu güneydeki düşmanı Assur'a karşı güçlendirmiş, çevre devlet ve aşiretlerden haraç alan bir yapıya kavuşturmuştur.Urartu Krallığı'ndangünümüze kalan en önemli yazıtları arasında hiç kuşku yok ki Van Kalesi'nin ana kayasına oyulmuş I.Argiştizaferlerini, inşa faaliyetlerini ve Urartu Devleti'nin yükselişini anlatan Horhor Yazıtlarıdır. Aynı yerde I.Argiştı'nın mezarıda bulunmaktadır.Horhor kroniğinden dolayı Horhor mezarı olarak da adlandırılan mezar tarihlendirilebilen tek anıt mezar olma özelliğini taşımaktadır. I.Argiştı Urartu sınırlarını Sevan Gölü'nden Urmiye Gölü'ne, Ardahan (Hanak)yakınlarından Fırat Nehri'ne kadar genişletmiştir.

Anahtar Kelimeler: Esir, Sefer, Tarih, Urartu, I.Argiştı.

ABSTRACT

ARGİŞTİ I PERIOD AND BUILDING ACTIVITIES

Engin YILDIRIM

Despite the harsh climatic and geographic conditions of East Anatolia, Urartus were able to survive as a state in the region for 300 years, undertaking the missions such as improving the habitat they lived and ruling over the surrounding regions. Assessing all of the changing and improving conditions in the best way, they made reforms which contributed Anatolian civilization. They surpassed ages in architecture, fortress construction, establishing and planning towns, stonework and bronze craftsmanship.

Inheriting the state from his father Menua, Argišti I, in order to make it strong and effective, went on campaigns to the surrounding regions and he either forgave the kings on condition that he was paid tribute, captured them as slaves, or transferred them to other regions with the public. He forced the people to live in these new regions by establishing new cities. These newly established cities not only was a solution for the economy but also for border security. In his 30-year reign, Argasti I established cities such as Armavir Blur (Argištihinili), Arinberd (Erebuni,Irpunı) in Urartu. He made the cities efficient with watering canals and worked out the problems of increasing population and economical needs. He empowered the state against their south enemy, Assyrians and they became a state oppressing other tribes. Among the most significant inscriptions of the Urartu Kingdom, without doubt, is “Horhor Inscriptions” which are carved to the main rock of Van Castle telling about the victories and establishments of Argišti I and the rising of Urartu. Also known as “ Horhor Tomb” due to Horhor Chronicle, it is the only tomb that can be dated. Argišti I expanded the borders of Urartu from lake Sevan to Lake Urmiye and from Ardahan (Hanak) to the River Euphrates. Thus, he had been awarded with the title “the conquerer of his time, expanding the borders of Urartu.”

Keywords:Slave, Expedition,History,Urartu,I.Argišti.

ÖNSÖZ

Urartu krallarından “I.Argiştı Dönemi Seferleri ve İnşa Faaliyetleri” başlıklı bu tez çalışması, Urartu Krallığı’nın kuruluşu ile başlayan ve Urartu Kralı I.Argiştı ile devam eden Doğu Anadolu Bölgesi ve Kuzeybatı İran toprakları içerisinde yer alan inşa faaliyetlerini kapsamaktadır. Urartu Krallığı’ndan günümüze kalmış belgelerin sınırlı oluşu konuyu incelememizi güçleştirse de gerek yazılı kaynaklar gerekse kazılar sonucu ortaya çıkarılmış arkeolojik veriler önemli ipuçları vermektedir. Dolayısıyla bazı önemli sonuçlara ulaşmak mümkündür.

Urartu tarihi hakkında yapılacak araştırmalar genel olarak Urartu yazılı kaynakları ve Asur Devleti’nin Urartu hakkındaki belgelerine dayanmaktadır. Çalışmamızda Urartu yazılı kaynakları ve ilgili akademik yayınlar temel alınarak bilimsel bir araştırma yapılmaya çalışılmıştır. Urartu tarihini anlamak Anadolu uygarlığının oluşmasına katkı sağlayarak tarihimizi aydınlatacaktır. Urartu tarihi hakkında yapılan çalışmalar devam etmekte ve bunların birçoğu yabancı kaynaklara dayanmaktadır.

Çalışma sırasında desteklerini esirgemeyen tez danışmanım Doç. Dr. Erkan KONYAR, Prof. Dr. Kemalletin KÖROĞLU, görev yaptığım Lüleburgaz Lisesi ailesi ve Okul Müdürüm Mehmet Sadık SELÇUK’a, Müd. Başyard. Ali BİLGE’ye tüm bunların yanında hertürlü nazıma katlanan ve yardımını eksik etmeyen eşime sonsuz şükranlarımı bildirir, destek veren ve katkıda bulunanlara teşekkür ederim.

İstanbul, 2019

Engin YILDIRIM

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
TABLolar LİSTESİ.....	viii
RESİMLER LİSTESİ.....	ix
HARİTALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

URARTU ÖNCESİ GENEL DURUM

1.1. Urartu Öncesi Doğu Anadolu'nun Siyasi Yapısı.....	7
1.2. Beylikler Dönemi	10

İKİNCİ BÖLÜM

URARTU DEVLETİ TARİHİ

2.1. Coğrafi Sınırlar.....	16
2.2. Urartu Devleti'nin Yapısı.....	20
2.3. Urartu Krallığının Doğuşu	20
2.3.1. Arame	22
2.3.2. Lutipri Oğlu Sarduri	24
2.3.3. İşpuini	26
2.3.3.1. Ortak Krallık	27
2.3.4. Minua.....	29

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARGİŞTİ DÖNEMİ

3.1. I.Argiști	32
3.2. Seferler	33
3.3.I.Argiști İnşa Faaliyetleri	67
3.3.1. Arîn - Berd (Erebuni) Kenti	70
3.3.2. Argiştihinili Kenti(Armavir-Blur).....	73

3.3.3. Aznavurtepe.....	77
3.3.4. Tuşpa	80
3.3.5. Yeni Saray	81
3.4. I.Argiştî Dönemi Madencilik	81
3.5. I.Argiştî Dönemi Askeri Teçhizat	82
3.6. Seramikler ve Süs Eşyaları	84
3.7. I.Argiştî Yazıtları	85
3.7.1 Hanak/Ortaken Yazıtı.....	85
3.7.2 Sarıkamış Yazıtı	86
3.7.3 Horhor Yazıtları	86
3.7.4 Karakale Yazıtı.....	89
3.7.5 Sardarabad(Eçmiazin,Ripsime Kilisesi).....	89
3.7.6 Arin-Berd.....	89
3.7.7 Van	90
3.7.8 Patnos Aznavurtepe	90
3.7.9 Pirabat.....	90
3.7.10 Kazancı.....	90
3.7.11 Şahriar	90
3.7.12 Kalecik.....	90
3.7.13 Köklü	90
3.7.14 Erivan Müzesi.....	91
3.7.15 Kepenek.....	91
3.8 I.Argiştî'ye Ait Küçük Buluntu Yazıtları.....	92
3.8.1 Karmir-Blur'da Bulunan Yazıt:.....	92
3.8.2 Rutşi Tig'de Bulunan Yazıt:.....	92
3.8.3 Van Kalesi'nin 1 km Kuzeydoğusu'nda Bulunan Yazıt:.....	92
3.8.4 Dizgin Kale'de Bulunan Yazıt:	92
3.9. I. Argiştî Mezarı	93
SONUÇ.....	95
KAYNAKÇA	100
EKLER.....	115

TABLÖLAR LİSTESİ

	Sayfa No.
Tablo 3.1: Ureiu Şehri - Witeruhi Şehri Artarmu Ülkesinin Esir Ve Ganimet Sayısı	39
Tablo 3.2 : I.Argiştî'nin Kuzey Seferleri Ve Horhor Yazıtları	40
Tablo 3.3: Sevan Bölgesi Haraç Ve Ganimet Oranları	42
Tablo 3.4: Diauehi Ülkesi Haraç Ve Ganimet Oranları	43
Tablo 3.5: Diauehi Ülkesinin Ganimet Oranları	45
Tablo 3.6: Asur Şehrine Yapılan Sefer Sonunda Ele Geçirilen Ganimet Oranları	52
Tablo 3.7: İran Üzerine Yapılan Seferlerde Ele Geçirilen Ganimet	55
Tablo 3.8: İran Üzerine Yapılan Seferlerde Ele Geçirilen Ganimet	57
Tablo 3.9: İran Üzerine Yapılan Seferlerde Ele Geçirilen Ganimet	58
Tablo 3.10: İran Üzerine Yapılan Seferlerde Ele Geçirilen Ganimet	59
Tablo 3.11: İran Üzerine Yapılan Seferlerde Ele Geçirilen Ganimet	60
Tablo 3.12: İran Üzerine Yapılan Seferlerde Ele Geçirilen Ganimet	61
Tablo 3.13: Urme Ülkesi Üzerine Yapılan Seferlerde Ele Geçirilen Ganimet	63
Tablo 3.14: I.Argiştî Dönemi'nde Tüm Seferler Sonucunda Aktarılan İnsan Sayısı	65
Tablo 3.15: I.Argiştî'nin Yaptığı Seferlerin Yönleri	66

RESİMLER LİSTESİ

	Sayfa No.
Resim 1: I.Argiști'nin Anıt Mezar Planı	119
Resim2: I.Argiști'nin Yıllıkları	119
Resim3: I Argiști' Nin Horhor Yazıtları	119
Resim 4: I.Argiști'nin Mezarı.....	120
Resim 5: Van Kalesi,Güneydoğudan	120
Resim 6: Horhor Çeşmesinin Vaziyet Planı	122
Resim 7: Argiştihinili Planı	123
Resim 8: I.Argiști Adına Dikilen Dikilitaş.....	123
Resim 9: Van Kalesi Yeni Saray Batıdan	124
Resim 10: Urartu Dönemi Kazanlarından Örnekler.....	125
Resim 11: I.Argiști'nin Anıt Mezarındaki Cephe Yazıtları	126
Resim 12: Van Kalesi.....	126
Resim 13: Horhor Çeşmesi.....	127
Resim 14: I Argiști'ye Ait Çivi Yazılı Boncuk	128
Resim 15: Eski Van Şehri	129
Resim 16: Armavir-Blur Tepesi	130
Resim 17: Eski Van Şehrinde Yollar	131
Resim 18: Van Kalesindeki Urartu Yapıları	132
Resim 19: Bronz Urartu Çingırakları	132
Resim 20: Urartu Mühürleri	133
Resim 21: Eski Van Şehri Ve Höyüğü	134
Resim 22: Van Kalesi Höyüğü Mezarlık Alanı.....	135
Resim 23: Van Kalesi Yeni Saray Alanı	136
Resim 24: Argiştihinili'de Bulunan Kap,Tablet Ve Endüstriyel Taş Değirmen Parçacıkları	137
Resim 25: Teişebani Kale Kazılarında Ele Geçirilen I.Argiști Dönemine Ait Bronz Bir Başlık Kalıntısı	138
Resim 26: Doğu Anadolu'da Tunç,Erken Demir Ve Urartu Yerleşim Merkezlerinin Dağılımı	139

Resim 27: Urartu Krallığı Döneminde Doğu Anadolu Ve Doğu Karadeniz.....	140
Resim 28: Urartu Kemerleri	141
Resim 29: Urartu Savaş Arabaları	141
Resim 30: Urartu Devleti Ve Uygarlığı	142
Resim 31: I.Argiştı Yıllığı'nın Yazılış Düzeni Ve Resim Numaralarının Sırası	143
Resim 32: I.Argiştı Yıllıklarından Bir Pasaj	144

HARİTALAR LİSTESİ

	Sayfa No.
Harita 1: Urartu Kralığı'nın Yayılım Alanı	116
Harita 2: Urartularda Tek Ve Çift Odalı Mezarlar	117
Harita 3: Urartu Devleti'nin Sınırları	118

GİRİŞ

M.Ö. 9 ve 6. yüzyılda Urartu Krallığı'nın merkezi Van Gölü çevresi olmak üzere Çıldır, Sevan ve Urmiye Gölleri Bölgesi'nde bulunmaktaydı.¹M.Ö. 9. yüzyıl tarihinden başlayarak YakınDoğu, tarihinde önemli yere sahip olan Urartu Krallığı hakkındaki temel bilgiler M.Ö. 13.yüzyılbaşına uzanır.²Bununla birlikte ilk defa M.Ö. 1274 tarihinde, Asur Kralı "I. Salmanasar" Yazıtlarında "*Uruadri*" ismi görülmektedir. Çilingiroğlu, Van Gölü'nün etrafında yerleşmiş olan "*Uruadri ve Nairi*" halklarının ilk önce beylik şeklinde örgütlenmiş olduklarını sonrasında ise bölgedeki başka beylikler ile birleşmiş olduklarını ifade etmektedir.³

Doğu Anadolu'da yaygın olarak bulunan Hurri kültürü, Urartu Krallığı'nın kurulmasında etkili bir öneme sahiptir.⁴ Krallık sınırı, ilerleyen dönemlerde kuzeye doğru Kafkaslar, doğuya doğru Kuzeybatı İran, batıya doğru Malatya ile çevre bölgelere, genişlemişlerdir.⁵Suriye'nin kuzeyinde bulunandegerli maden yatakları ile ticaret yollarını ele geçirme isteği, rakipleri Asur Devleti ile Urartularısürekli bir mücadele içerisine sokmuştur.

Urartular hüküm sürdükleri coğrafyanın olumsuz koşullarını kendi faydalarına kullanmayı başarmışlar ve böylece bölgede etkin bir güce ulaşmışlardır⁶. Urartular dağ ve tepe yamaçlarına kale, burç ve hendek inşa etmiş, kitâbe ile tasvirilemiş ve yapay göllerle, baraj ve kanalinşa etmişlerdir.⁷Ayrıca Kuzey Suriye ve Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki hâkimiyetleri, Urartu kültürü açısından önemli olmuş ve bu kültürün yayılmasını sağlamıştır.⁸ Urartu sanatı hakkında gerçekleştirilen çalışmalar Hurrilerin, Geç Hititlerin, Aramilerin, Babillilerin ve Kimmerlerin sanatından etkilerini ortaya koymaktadır.⁹ Bölgede zengin maden yataklarının olması, gelişen sanat dallarında madenciliğin başlıca unsur haline gelmesini

¹ Oktay Belli, **Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1982, s. 140

² Albert K Grayson, **Assyrian Royal Inscriptions, Volume I**, Wiesbaden, 1972, s. 527

³ Altan Çilingiroğlu, **Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı**, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, 1997, s. 23

⁴ Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, No: 8, Türk Tarih Kurumu, 1984, s. 16

⁵ Belli, **a.g.e.**, 140

⁶ Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 4

⁷ Emin Bilgiç, "Urartular", **Türk Ansiklopedisi**, (1984), ss. 35 - 78

⁸ Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 37

⁹ Belli, **a.g.e.**, s. 198

sağlamıştır. Bu nedenle “Urartular maden sanatıyla özdeşleşmiştir.”¹⁰Urartu merkezlerinden ve yapılarından ele geçirilen birçok eserler dünyadaki birçok müzelerde sergilenmektedir.¹¹

Urartu Krallığı, Minua, I.Argiştı ve II.Sarduri zamanında en güçlü dönemine erişmiş, sınırları kuzeye doğru Ermenistan ve Güney Gürcistan, Kuzeybatıda Erzincan, güneydoğuda Urmiye Gölü ve batıya doğru ise Fırat Irmağı ile Toroslara kadar genişletmiştir.¹²

Urartu Krallığı’nın merkezi isegünümüz Van Kalesi üzerinde kurulu olan Tuşpa’dır. Krallığın yerleşim bölgeleri isemerkezi Doğu Anadolu olmak üzere belli miktarda Gürcistan, Ermenistan, Nahçıvan, İran ve Irak topraklarına dağılmıştır. Merkezi Van Gölü’nün havzasını oluşturan devletin batı sınırı Fırat kıyısındaki“İzoli Yazıtı”, kuzey sınırı Taşköprü’den, Hanak, Kanlıca ile Gulidzan yazıtlarından oluşmakta, güney bölgeleri iseToroslar’dan Urmiye Gölü’nün güney bölgesine uzanmaktadır. Ayrıca Urartu Krallığı’nın İran Bölgesi’ndekisınırları Kelişin, Topzava ve Taştepe’nin içinde yer aldığıNaşteban ve Razliq bölgeleri ile çevrili toprakları kapsamaktadır.

Urartu’nun kurucusu olan I.Sarduri(M.Ö. 840-830)’nin Van Kalesi’ndeki Madırburç’un duvarlarında yer alan kitabesinde, krallığın ve başkenti Tuşpa’nın(Van) kuruluş tarihini göstermektedir. Minua(M.Ö. 810-785/780) Dönemi, Urartu’nun her yönden genişlemekle beraber, güçlü kale ve sulama kanallarının da inşa edildiği bir dönemdir. Van Kalesi’nde yer alan kaya mezarın giriş kısmında, “*Horhor Kroniği*” olarakda bilinen yazıtlardaki ifadelerde, krallığın sınırları,30 yıl süren I.Argiştı (786-756) Dönemi’nin hâkimiyeti ve Urartu Krallığı’nın Yükseliş Dönemi anlatılmıştır.

M.Ö. 786-756 yılları arasında Urartu tahtına geçmiş olan Urartu Kralı “*I Argiştı Dönemi ve İnşa Faaliyetleri*” adlı çalışmamız Kral I.Argiştı Dönemi’nde yapılmış olan Urartu yapıları hakkında bilgi vermektedir. Kral I. Argiştı ile birlikte

¹⁰Veli Sevin, “Urartu Sanatı”, **Arkeo Atlas 4**, 2005, ss. 116 – 117

¹¹O. Emre Köse, “Erzurum Arkeoloji Müzesi’nde Bulunan Urartu Dönemi’ne Ait Madeni Bilezikler ve Pazibentler”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2008, ss. 3 - 4; Bilgiç, **a.g.e.**, s. 48

¹²Sevin, **a.g.m.**, ss. 116 - 117

Urartu Devleti en parlak dönemini yaşamaya başlamış ve bu dönemde Urartu Devleti'nin muhteşem yapıları ortaya konulmuştur¹³.

II.Sarduri (M.Ö.756-730) Krallığı Dönemi ise Urartu Krallığı'nın gücünün ve zenginliğinin zirveye çıktığı dönemi kapsamaktadır. Van sitadelinin kuzeydoğu kesiminde bulunan“*Analıkız*” kutsal alanında yer alan yazıtta dönem açısından gerçekleştirilen başarılar anlatılmaktadır. Van'ın 24 km. güneydoğusundaki Gürpınar Ovası ve Bol Dağları yamacı üzerinde kurulmuş olan Çavuştepe (Sardurihinili) sitadeli ise dönemin dikkat çekici merkezlerinden biridir. Ayanis (Rusahinili) kazılarında Urartu Krallığı için başarılı bir dönemolan II.Rusa (7.yüzyılın ilk yarısı) Dönemi ile ilgiliönemli birsitadel bulunmuştur.

M.Ö. 7. yüzyıl sonlarından itibaren krallığın Yakın Doğu Bölgesi'nde hâkimiyetini kaybettiği düşünülmektedir. Krallık için yaşanan bu sorunların, İskit-Med akınları nedeniyle olduğu tahmin edilmektedir. Urartuların görkemli sitadelleri terk etmesi ilekrallığın çoğu kalesinde uzun bir süre boyunca yerleşim olmamıştır. 19. ve 20. yüzyıldaki arkeolojik araştırmalara kadar buraların toprak altında kaldığı düşünülmektedir.¹⁴

I.Argiştı'nın yıllıkları şimdiye kadar elimize geçen en uzun yazıtlardır. Bunlar hangi bölgelerde ne gibi inşa faaliyetlerinin yürütüldüğü hakkında bilgiler vermektedir. Bu yıllıklar Van sitadelinin güneybatısındaki kayamezar odasındaki giriş bölümünün üst kısmına ve çevresine yazılmıştır. I.Argiştı sayesindeelde edilen bilgilerle; Urartu'nun mimari, siyasi ve askeri gelişimi incelenmiştir.

Urartu yazılı kaynakları özellikle M.Ö. 832 yılından itibaren bölgeyle ilgili bilgiler içerir.¹⁵İşpuini Dönemi'nde krallığın devlet dinidüzenlenmiş ve yazılı kaynaklar oluşturulmuştur. Bu konudakien önemli bilgiler ise Van Bölgesi'ndeki Zımsım Dağieteklerine oyulan bir niş içindeki Meher Kapı Yazıtı'ndan gelmektedir.¹⁶Söz konusu bu yazıttaUrartuların tanrılar âleminde kutsanan tüm

¹³http://tr.wikipedia.org/wiki/I._Argiştı, (04/05/2011)

¹⁴Başgelen, **a.g.m.**, s. 130

¹⁵Seton Lloyd, **Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları**, (Çev. E. Varinlioğlu), Ankara, 1997, s. 110; Michael Roaf, “Mezopotamya ve Eski Yakın Doğu Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi”, **İletişim Yayınları**, *İstanbul*, 1996, s. 172.

¹⁶Mirjo Salvini, **Die urartäischen Schriftdenkmäler aus Bastam (1977-1978)**, Gebr. Mann, 1988, s. 404.

tanrıları ve tanrıçalarının isimleri ve bu tanrıların kurban edilecek hayvanların listesi bulunmaktadır.

Bu konuda detaylı bilimsel çalışmalar sınırlıdır ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu etkinlikleri hakkında elde edilen bilgiler çoğunlukla yazıt ve yüzey araştırmaları kapsamında elde edilen verilere dayanmaktadır.¹⁷ M.Ö. 9. yüzyıl ortalarında ve sonrasında siyasal ve kültürel bakımdan gelişmiş olan Urartu Krallığı; askeri, politik ve ticari alanlarda ortaya çıkan sorunların çözülmesi ve ülkenin sınırlarının genişletilerek bölgeye yayılma politikalarını benimsemiştir. Bu kapsamda yapılan seferler özellikle Erzurum yöresinde yer alan Diauehi ülkesine yapılmıştır. Urartu Krallığı açısından kuzeybatı ve kuzeydoğuya açılan yollar, başta ekonomik gereksinimler olmak üzere birçok ihtiyacın karşılanması için büyük öneme sahip olmuştur.¹⁸ Urartu Krallığı için oldukça önemli olan coğrafyanın güvenliği, bölgedeki yollar üzerinde inşa edilen güçlü sitadeller sayesinde sağlanmıştır. Daha önceleri Erzurum ve çevresinde yapılan kazı ve yüzey araştırmalarında Urartu Dönemi hakkında yeterince bilgi edinilememiştir.¹⁹ Bu önemli bölgenin tam anlamıyla krallığın hâkimiyeti altında olmadığı düşünülmektedir.

Urartu Devleti tarihi daha öncede bilim adamlarının inceleme sahasının konusu olmuştur. Oktay Belli, "Urartular", Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi, 1982, (c.I, İstanbul, 139–208), "Urartian dams and artificial lakes recently discovered in eastern Anatolia" (Tel Aviv, 77-116) ve birçok makalesi; Altan Çilingiroğlu, "Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, (1997)" adlı eseri ve makaleleri; Mirjo Salvini, "Urartu Tarihi ve Kültürü", (2006), Veli Sevin'in, "Anadolu Arkeolojisi" adlı kitabı ve makaleleri; Kemalettin Köroğlu'nun "Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar", "Urartu Krallığı Dönemi'nde Elazığ (Alzi) ve Çevresi", "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Kulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", "Urartu: Krallık ve Aşiretler, Urartu Doğu'da Değişim" ve Erkan Konyar ile birlikte "Urartu: Doğu'da Değişim" adlı çalışmaları, David Frankel'in "The Ancient Kingdom of Urartu" adlı eseri, Paul E. Zimansky'nin

¹⁷Kemalettin Köroğlu, "Urartu Ülkesini Kuzey Yayılımı ve Kulha Ülkesinin Coğrafyası", **Belleten** 64/241, ss. 717-741.

¹⁸Oya San, "Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı." **OLBA** 3.2000, 2000, ss. 19-28.

¹⁹Köroğlu, **a.g.m.**, s. 739.

“*The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia*” adlı eseri, Trevor Bryce ve Jessie Birkett-Rees tarafından kaleme alınan “*Urartu, Atlas of the Ancient Near East*” adlı eseri; Ali Çifçi’nin “*The Socio-Economic Organisation of the Urartian Kingdom, Culture and History of the Ancient Near East*”; Igor’ Mikhaïlovich D’iakonov ve S.A. Starostin’in “*Urartian as an Eastern Caucasian Language*” adlı çalışması, Veli Ünsal’ın “Eski Anadolu’da Teokratik Devlet Düzeni” isimli kitabı; Rivka Merhav’in “*Urartu A Metalworking Center In the First Millenium B.C.* ” adlı çalışması bu alanda yayımlanan temel eserlerdir.

Çalışmamızın ilk bölümünde Urartu öncesi Doğu Anadolu Bölgesi’nin siyasi yapısı incelenmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi Kalkolitik ve Erken Tunç Çağları konu edilerek bu bölgede var olan kültürler araştırılmıştır. Farklı araştırmacılar tarafından çeşitli şekillerde isimlendirilen bu kültürün yayılım alanları incelenmiştir. Aynı bölüm içerisinde M.Ö. 2. bin yıl içerisinde Doğu Anadolu Bölgesi ve İran hakkında araştırmalar yapılmış bu bin yıl içerisinde Doğu Anadolu Bölgesi ve Kuzeybatı İran coğrafyasında Urmiye Gölü çevresinde yer alan yerleşim merkezleri ve keramik kültürleri incelenmiştir.

Aynı bölüm içerisinde Urartu Devleti’nin kuruluşuna kadar olan dönemde Anadolu, Mezopotamya ve Kuzey Suriye’deki siyasi yapı araştırılmıştır. Son olarak Urartu Öncesi Beylikler Dönemi araştırılmıştır. Asur yazılı kaynakları temel alınarak yapılan araştırmalar sonucunda Urartu öncesinde bu bölgede hangi beyliklerin bulunduğu, bölgenin siyasi yapısının nasıl şekillenmiş olduğu incelenmiştir. Doğu Anadolu topraklarında yaşayan halklarla ilk kez Asur Kralı I. Salmanasar Yazıtlarında karşılaşmaktayız. I.Salmanasar sonrasında diğer Asur krallarından I. Adad-Nirari, I.Tukulti-Ninurta, I.Tiglat-Pileser, II.Assurnasirpal tarafından kaleme alınan yazıtlardan bilgiler edinmekteyiz.

2. bölümde Urartu Devleti’nin siyasi tarihi araştırılmıştır. Urartu Krallığı’nın coğrafi sınırları, Urartu Devleti’nin yapısı, Urartu Krallığı’nın doğuşu ve Kral I.Argişti’ye kadar olan dönemdeki Urartu kralları incelenmiştir.

Çalışmamızın 3.bölümünde, I.Argişti Krallığı ve seferleri ele alınmıştır. I.Argişti’nin seferleri kronolojik olarak anlatılmıştır. Siyasal ve sosyal

tarihbirbirleriyle bağlantılı kavramlar olduğu için I.Argişti Dönemi'nde kültürel ve sosyal faaliyetler de incelenmiştir. Horhor Yazıtları temel alınarak yapılan bu araştırmalarda KralI. Argişti'nin seferlerini iktidarının hangi yıllarında ve nerelere düzenlediği incelenmiştir.

I.Argişti Dönemi inşa faaliyetleri hakkında sınırlı sayıda kaynak olduğu ve kazılar devam ettiği için araştırmamızda sıkıntılar olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

URARTU ÖNCESİ GENEL DURUM

1.1. Urartu öncesi Doğu Anadolu'nun siyasi yapısı

M.Ö. III. binde “Karaz kültürü” adıyla anılan kültür tüm Kuzeydoğu Anadolu’dan Doğu Anadolu Bölgesi’ne, Transkafkasya Bölgesi’nden Filistin topraklarına, Malatya ve Elâzığ’dan Kuzeybatı İran Bölgesi’ne yayılım göstermiş, M.Ö. 3250-2000/1750 yılları arasına kadar varlığını devam ettirmiştir.²⁰

Karaz kültürü, çeşitli araştırmacılar tarafından farklı şekilde adlandırılmıştır. Söz konusu kültür “*Erken Transkafkasya Kültürü*”²¹, “*Yanık Kültürü*”²², “*Khirbet Kerak Kültürü*”²³ ve “*Doğu Anadolu’nun Bakır Çağı*”²⁴ gibi isimlerle anılmaktadır. Aynı zamanda bu kültürün 4.bin yılların sonunda Asya’dan Ön Asya Bölgesi’nin doğusuna yapılan göçler ile alakalı olduğu düşünülmektedir.”²⁵

Erzurum ve çevresinde Karaz kültürünü çok yoğun şekilde görmekteyiz. Söz konusu kültürün bölgedeki varlığının Kalkolitik İlk Tunç Çağı (M.Ö. 3250-1750) boyunca sürdürüldüğü görülmektedir.²⁶ Karaz kültürünün önemli iki özelliğinden birisi keramiklerinin el yapımı olmasıdır. Çağdaşı olan yerleşmelerde seri üretime geçişi simgeleyen çark kullanılırken bu kültürün yayılım alanında çark kullanılmamış tüm keramikler elle yapılmıştır.²⁷

²⁰Veli Ünsal, “M.Ö. III. Binde Kuzeydoğu Anadolu”, *The Journal Of International Social Research*. Volume 1/3 Spring 2008, ss. 396 - 410

²¹James Mellaart, "The end of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean.", *American Journal of Archaeology*, Vol. 62.1, 1958, ss. 9 - 33; Charles Burney ve David Marshall Lang. “The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus”, *London: Weidenfeld and Nicolson*, 1977, s. 118

²²Robert Dyson, *The excavations at Dura Europos IV. 1.3*, The Commonware pottery. The brittle ware, New Haven. 1968, ss. 14 - 16

²³Kurt Bittel, *Anadolu’nun Tarih Öncesi ve Eski Tarihinin Ana Hatları - Grundzügen der Vor- und Frühgeschichte Kleinasien*, İstanbul, 1945, s.104

²⁴Ruth BK. Amiran, “Connections between Anatolia and Palestine in the Early Bronze Age”, *Israel Exploration Journal* 2.2, 1952, ss. 89 - 103

²⁵Mahmut Pehlivan, “En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Erzurum, 1984, s. 51

²⁶a.g.e., ss. 45 - 46

²⁷a.g.e., s. 171.

Karaz kültürünün ikinci bir özelliği ise çarpıcı mimari unsurlarıdır. Mimari yapılar taş temel, kerpiç duvar, dik köşe, tek ya da çift oda şeklinde inşa edilmişlerdir. Bu yerlerde itinalı yapılan ve büyük ihtimalle kutsal bir amaç doğrultusunda kullanılan ocaklarda bulunmuştur.²⁸

Karaz kültürünün kökeniyle ilgili araştırmacılar tarafından çeşitli öneriler geliştirilmiştir. Suriye-Filistin’de İlk Tunç Çağı’ndan Orta Tunç Çağı’na geçiş aşamasında görülen bu keramiğin bir halk harekâtı sonucunda ya da yabancı bir kültüre bağlı olarak bu bölgeye geldiği düşünülmektedir.²⁹ Karaz kültürünün yayılım alanı içinde yapılan kazılar sonucunda kültürün merkezi, Kafkaslar’ın güneyindeki Kura- Aras nehirleri arası olarak kabul ediliyor.³⁰ Bazı araştırmacılar ise kültürün merkezinin Gürcistan olması gerektiğini belirtiyorlar.³¹

Bu kültürün Filistin’e kadar ulaşmasının sebeplerinin bölgede meydana gelen Asya kökenli göçler olarak da düşünülüyor.³² Diğer bir görüş, İlk Çağ boyunca görülen Karazkültürünün Doğu Anadolu kaynaklı olabileceği yönündedir.³³ Bu kültürün Doğu Anadolu Bölgesi’nde çok geniş bir alanda görülmesi MalatyaBölgesi’ndeki Aslantepe ve Erzurum Ovası’ndaki Karaz ve Pulur’un da içinde olduğu 800 km²’lik bir alanda yayılım göstermesidir.³⁴

Karaz kültürünün Doğu Anadolu Bölgesi kaynaklı olduğu yönündeki bu görüşe ek olarak Elazığ Ovası’ndan güneye doğru yayıldığı düşüncesinde olan araştırmacıların varlığıdır.³⁵ “Karaz kültürünü çıkaran Hurrilerdir.” görüşünün temel sebebi, tarihi ve arkeolojik verilerin bu kültürün varlığının Hurriler ile ilişkisini ortaya koymasıdır.³⁶

²⁸H. Zübeyir Koşay ve Kemal Turfan, “Erzurum - Karaz Kazısı Raporu”, **Belleten** 23.91, 1959, ss. 349 - 413

²⁹Kurt Bittel, **Anadolu’nun Tarih Öncesi ve Eski Tarihinin Ana Hatları - Grundzüge der Vor - und Frühgeschichte Kleinasiens**, İstanbul, 1945, s. 94

³⁰Hood, “Archaeological Evidence of the Millennium. B.C. On the Persian Plateau”, **CAH II**, 1968, s. 117

³¹Gordon Childe, **Tarihte Neler Oldu**, Cilt I, Odak Yayınları 1974, s. 230

³²H George M.A.anfmann, **The Decorated Bronze Strip from Gushchin**, An St.1951, s. 360

³³Mellart, **a.g.e.**, s. 9

³⁴Mellart, **a.g.e.**, s. 401

³⁵Amiran, **a.g.e.**, s. 96

³⁶Erzen, **a.g.e.**, s. 15; Pehlivan, **a.g.e.**, s. 42.

Hurriler; M.Ö. 3000’de Doğu Anadolu Bölgesi’nde tarımın yanında hayvancılık ilede uğraşmışlardır, M.Ö. 2500 yılların yaşam şartları içerisinde Doğu Anadolu’da yer alan toprakların yeterli gelmemesi ile Suriye’nin kuzeyi ve Filistin Bölgesi’ne doğru genişlemişlerdir.³⁷ Göçlerle kültürlerini buralara taşımalarını ise iki ana güzergâh üzerinden yaptıkları tahmin edilmektedir.

Bu güzergâhlardan ilki Urmiye Gölü çevresinden Kuzey Mezopotamya Bölgesi’ne ikincisi Elâzığ ve Malatya güzergâhı ile Suriye ve Filistin Bölgesi’ne giden yollardır.³⁸ Fırat ve Dicle civarındaki bölgede bu kültürün izlerine rastlanmaması bu görüşü desteklemektedir.³⁹ Belirli aralıklarla geniş gruplarla tekrar edilen söz konusu göçler en son olarak Anadolu ve Mezopotamya arasındaki Asur ticaret faaliyetlerini de kesintiye uğratmıştır.⁴⁰

Orta Tunç Çağı ile birlikte Karaz kültürü, tüm bölgelerde etkisini kaybetmeye başlar, yerini M.Ö. 2000’lerde “*Boyalı Çanak Çömlek Kültürü*” diye anılan höyük yerleşmelerinde görülmeyen nekropol (mezarlık) alanlarında görülen yeni bir keramik kültürüne bırakır. “*Van Urmiye Boyalıları*” olarak da anılan bu kültüre ait mezarlık alanları dışında herhangi bir mimari kültür tabakasına rastlanılmamıştır.

M.Ö. 2000’li yıllarda Transkafkasya, Doğu Anadolu Bölgesi ile Kuzeybatı İran coğrafyasında Urmiye Gölü Havzası’nda bulunan Haftavan Tepe,⁴¹ Hasanlu⁴² ve Dinka Tepe⁴³ gibi yerleşimlerde genelde Urmiye Boyalıları⁴⁴ veya Van-Urmiye Boyalıları⁴⁵ adıyla anılan bir boyalı keramik kültürü dikkati çekmektedir.⁴⁶ Bu keramik kültürü, bölgeye yeni bir halkın geldiğini göstermektedir. Boyalı keramikler, büyük oranda mezarlıklarda karşımıza çıkmıştır. Mezarlık alanlarının yanı sıra bu keramik kültürünün önemli kalıntılarını otlakların yaygın olduğu yaylalarda

³⁷Veli Ünsal, “M.Ö. III. Binde Kuzeydoğu Anadolu”, **The Journal Of International Social Research. Volume 1/3 Spring 2008, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2008, ss. 396 - 410

³⁸Ünsal, **a.g.e.**, s. 400

³⁹Pehlivan, **a.g.e.**, s. 171

⁴⁰Pehlivan, **a.g.e.**, s. 42

⁴¹Michael R. Edwards, “The pottery of Haftavan VIB (Urmia ware)”, **Iran 19.1**, 1981, ss. 101 - 140

⁴²Dyson, **a.g.e.**, s. 686

⁴³Muscarella, **a.g.e.**, s. 187

⁴⁴Michael Edwards, “Urmia Ware” and its distribution in north-western Iran in the Second Millennium BC: a review of the results of excavations and surveys”, **Iran 24.1**, 1986, s. 57

⁴⁵Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 129

⁴⁶Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 129

rastlanılma⁴⁷ sebebinin küçükbaş hayvancılığın önemli bir ekonomik faktör olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

M.Ö. 1450'lere gelindiğinde bu keramik kültürü yerini yeni bir keramik kültürü olan “gri keramik” kültürüne bırakır. Urmiye Bölgesi ve Van Bölgesi'ne Demir çağların gelmesiyle birlikte boyalı çanak çömlek geleneği son bulmuştur.⁴⁸ Urmiye Bölgesi'nde “***gri keramik***” yoğun olarak görülürken Van Bölgesi için aynı şeyden söz etmemiz mümkün değildir.

Van Bölgesi höyüklerinde Urartu öncesi döneme ilişkin yeterli veri bulunmaz. Bu dönem Dilkaya, Karagündüz ve Yoncatepe mezarlık buluntularıyla temsil edilmektedir. Bu mezarlarda ağız kenarı yivli bütün halinde çanak çömleklere rastlamaktayız⁴⁹. Urartu öncesi Van Bölgesi Erken Demir Çağları'yla ilgili elimizde yeterli düzeyde bilgiler olmasa da bu dönemde Van Bölgesi'nde M.Ö. 13.yüzyıl ile 9.yüzyıl arasında güçlü bir siyasi oluşumun olduğu bilinmektedir. Bu oluşum Urartu Devleti'nin kuruluşuna zemin hazırlamaktadır.

1.2. Beylikler Dönemi

Yazılı kaynaklarda adları geçmediği için tarihlerinin başlangıcı karanlıkta kalan pek çok halk vardır. Urartu olarak adlandırdığımız beylikler de önemli olaylara adları karıştıktan sonravarıkları saptanabilir hale gelmiştir.⁵⁰ Urartu halklarıyla ilgili ilk bilgileri Urartu'ya ait kaynaklardan değil, aksine Asur yazılı kaynaklarından öğrenmekteyiz. Bunun nedeni ise Doğu Anadolu Bölgesi'nde dağınık olarak bulunan beyliklerin gerçek düşmanı olan Asur saldırısı karşısında örgütlenme yolunu seçmiş olmalarıdır.⁵¹

Doğu Anadolu topraklarında yaşayan halklar hakkında ilk kez M.Ö. 13. yüzyılda Asur Kralı I. Salmanasar'ın (M.Ö.1274-1245) yazıtlarından bilgi edinmekteyiz. I. Salmanassar'ın “Uruadri” üzerine gerçekleştirmiş olduğu seferler ile

⁴⁷ Aynur Özfirat, **Doğu Anadolu Yayla Kültürleri**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2001, s. 110

⁴⁸ Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s.173

⁴⁹ Nekropol alanı için Argisthi bir mezarı bölümüne bakınız. (VI. bölüm)

⁵⁰ Salvini, **a.g.e.**, ss. 28

⁵¹ Veli Ünsal, **Eski Anadolu'da teokratik devlet düzeni: (Hitit ve Urartu)**, Berikan Yayınevi, 2013, s. 144

ilgili bilgiler, kaymaktaşından bir yazıt üzerinde korunmuştur.⁵² Yazıtta “Uruadri” ye ait 8 ülkeden söz ettiği görülmektedir. Uruatri terimi, yazıtlarda geçen şekli ile (^{kur}u-ru-at-ri)⁵³“Urartu” kelimesinin erken formudur ve “*Dağlık Bölge*” manasında kullanılan coğrafi bir terimdir.⁵⁴Bu, Uruatri adından ilk bahsediş olsa bile, metnin içindeki bazı ipuçları göz önüne alınırsa;

“...Uruatri ülkesi benden yabancılaştı ve düşmanlık yarattı.... Onların güçlü dağ kalelerine karşı yürüdüm....Sekiz ülkeyi, güçlü orduları ile fethettim....51 şehrini ele geçirdim.”⁵⁵Bu bölge halkları ile Asur Krallığı arasındaki ilişkiler I.Adad–Nirari (M.Ö. 1307 – 1275) Dönemine dayanmaktadır.⁵⁶Asur Kralı I.Salmanasar’ın yazıtlarda bahsetmiş olduğu Uruatri Devleti’nin M.Ö. 13. yüzyılda Van Gölü Bölgesi’nin batı ile kuzeybatı kısımlarını kapsadığı düşünülmektedir.⁵⁷

Ayrıca, sadece bir kabileden değil; güçlü dağ sitadellerine sahip, güçlü orduları olan, en az 51 kenti bulunan ve sekiz farklı beyliği kapsayan⁵⁸ bir“Beylikler Konfederasyonu”ndan söz edildiğini unutmamak gerekir.⁵⁹Bölgenin son derece dağlık olduğuna yönelik coğrafi ifade, çok daha geç dönemlerdeki Asur krallarının yıllıklarındaki ifadelerle örtüşmektedir. Bu tanım Van Gölü yakınlarındaki bölgeyi düşündürmektedir.⁶⁰

I.Salmanasar (M.Ö.1274-1245)’inyazıtta, “*Rahipliğimin başında (tahta çıktığım yılda) Uruatri ülkesi benden yabancılaştı ve düşmanlık yarattı.*”⁶¹diye belirtmesinden yola çıkarak büyük ihtimalle Asur’un bu bölgeye ilk kez gelmediğini daha önceden de seferler düzenlemiş olduğunu görüyoruz. I.Salmanasar’ın birinci

⁵² Salvini, **a.g.e.**, ss. 29

⁵³ Uruatri terimi ve diğer varyasyonları için bakınız. Parpola 1970: 370

⁵⁴ Boris Borisovich Piotrovski, **Urartu: the kingdom of Van and its art**. Evelyn Adams & Mackay, 1967, s. 43; Maurits Nanning Van Loon, **Urartian art: its distinctive traits in the light of new excavations**. Vol. 20, Nederlands historisch - archaeologisch instituut, 1966, s. 6

⁵⁵ **Eryarar, U.D M.Ö. 2.Binyılın 2.yarisında Asur’un Anadolu’ya Yayılımı Seminer Notları-1**

⁵⁶ Çilingiroğlu, **a.g.e.**, ss. 3 - 5

⁵⁷ Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 5

⁵⁸ Çilingiroğlu, **a.g.e.**, ss. 5 - 6

⁵⁹ Taner Tarhan, “M.Ö. 13. yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları”, **Yayimlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi**, İstanbul 1978, ss. 66, 69

⁶⁰ Salvini, **a.g.e.**, s. 30

⁶¹ Pehlivan, M. En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1984, s. 77

yılından sonra Doğu Anadolu Bölgesi ile ilgili bilgiler oğlu I.Tukulti-Ninurta(M.Ö 1244-1208) başa gelinceye kadar yazılı kaynaklar 30 yıl boyunca susar.

Van Gölü havzasının bu yıllar süresince sakin bir dönem geçirmediğini, I.Tukulti-Ninurta (M.Ö 1244-1208)’nın başa geçer geçmez bu bölgeye sefer düzenlemesinden anlıyoruz. I.Tukulti-Ninurta(1245-1208), düzenlediği seferin kayıtlarında kendisini Babil, Sümer, Akad ülkelerinin ve diğer pek çok ülkenin yanında “Nairi” ülkesinin de kralı olarak göstermektedir.⁶²

Nairi ülkesi adı ilk kez I. Tukulti-Ninurta Dönemi’nde karşımıza çıkmaktadır. Van Gölü havzasında Uruatri halklarından sonra Nairi ülkesi halklarından da söz edilmesi bu bölgede aşiretler sisteminin olduğunu ve beyliklerin dönemler içerisinde güçlendiğini göstermektedir. Ayrıca, I.Tukulti-Ninurta’ya ait bir başka yazıtta Nairi ülkesinin yanında, “*Yukarı Deniz*” ve “*Yukarı Deniz’in kıyısındaki ülkeler*” deyimini geçmektedir.⁶³ Asurluların yazılı kaynaklarında Van Gölü’nden “*Nairi’nin Yukarı Denizi*” olarak Urmiye Gölü’nden ise “*Nairi’nin Aşağı Denizi*” olarak bahsedilmektedir.⁶⁴

M.Ö.1114-1076 tarihleri arasında hüküm süren Asur kralı I.Tiglat-Pileser(M.Ö 1114-1076) ile birlikte Nairi hakkında çok daha yoğun bilgiler elde ediyoruz.

Van Gölü’nün kuzeybatısında Bulanık Ovası’ndaki Yoncalı’da bulunan I.Tiglat-Pileser (M.Ö.1114-1076)’e ait yazıt, seferlerin Yoncalı civarında gerçekleşmiş olduğunu göstermektedir.⁶⁵ I.Tukulti-Ninurta’nın ilk defa bahsettiği Nairi terimi, M.Ö. 13 ve 12.yüzyıllarda Van Gölü’nün güney ve güneybatısında yaşayan halkları ifade etmektedir..⁶⁶ Bu ülkelerin konumlarına ilişkin diğer bir metin de II. Assurnasirpal’dan kalmıştır.⁶⁷ II. Assurnasirpal, Nairi’ye girmek için “*Kaşıari*

⁶² LAR I: 142

⁶³ LAR I, 236

⁶⁴ Salvini, **a.g.e.**, s. 25

⁶⁵ Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 8

⁶⁶ Nairi’nin lokalizasyonu için bakınız: Çilingiroğlu, **a.g.e.**, ss. 7 - 10

⁶⁷ Salvini, **a.g.e.**, s. 31

Dağlarını” (Tur Abdin) aşmıştır,⁶⁸ Dicle ve kuzeyine kadar olan bölgeyi aşıp Nairi topraklarına girmiştir.

Bunu destekleyen önemli bir kanıt, Diyarbakır’ın 100 km kuzeyinde, Lice yakınlarındaki Dicle kaynağında (Dicle Tüneli) yer alan I. Tiglat Pileser’e ait yazıttır.⁶⁹ I. Tiglat–Pileser (M.Ö. 1114-1076) kendi yıllıklarında bir defasında 23, diğer defasında 60 Nairi Kralı’nı (Şarrani: Bununla kabile şefleri kastediliyor olmalıdır.) ve onların bağlaşıklarını (müttefik) yendiğini söylemektedir. Tumme’den Daiaeni’ye kadar uzanan geniş Nairi ülkesini belirterek kendini övmektedir.⁷⁰ Burada Kirruri’nin komşusu olarak Tumme’den söz edilir.⁷¹

II. Salmanasar’ın (M.Ö. 1031-1019) iktidarının 3. yılını anlatan yazıtta Arbela ile yakın ilişki içinde olduğunu anlıyoruz. Yazıttaki ifadeler şöyledir: “*Kirruri ülkesinin geçidinden, yani Arbailu kentinin başından (kuzeyinden) çıktım.*”

Kirruri bu ifadelere bağlı olarak Tumme, Büyük Zap vadilerinde bulunmalıdır.⁷² Bu nehir de Nairi’nin güneydoğu sınırı olsa gerek. Daiaeni’nin nerede olduğunu, II. Salmanasar’ın 15. yılına ait yazıtlarından anlıyoruz. Bu verilerden yola çıkarak Daiaeni ülkesinin “Fırat’ın Kaynak Bölgesi’nde” ya da yakınındaki bir alanda olduğu düşünülmektedir. Bu konumlandırmalar sonucunda Daiaeni’nin Urartu kaynaklarındaki Diau(e)hi olabileceği düşünülmektedir. Tumme Büyük Zap’a, Daiaeni ise Erzurum’a denk geliyorsa, Nairi için kullanılan geniş (rapsati) sıfatı da oldukça yerinde bir tabir olacaktır.⁷³

M.Ö. 13. ve 9. yüzyıllar arasındaki Asur yazılı kaynaklarında Nairi ülkesi; yaklaşık olarak güneybatıda Toroslar, doğuda Yukarı Büyük Zap, kuzeyde ise Erzurum’u içine alan bir bölgeden oluşmaktadır. Neredeyse Doğu Anadolu’nun tümünü kapsamaktadır.⁷⁴ Yaklaşık bir yüzyıl boyunca Asur yazılı kaynaklarında Uruatri teriminin yerini *Nairi ülkesi* terimi almışken M.Ö. 9. yüzyılın ikinci

⁶⁸ Salvini, **a.g.e.**, s. 31

⁶⁹ Salvini, **a.g.e.**, s. 31

⁷⁰ Grayson, **a.g.e.**, ss. 12 - 22

⁷¹ Salvini, **a.g.e.**, s. 32

⁷² Salvini, **a.g.e.**, s. 32

⁷³ Salvini, **a.g.e.**, s. 32

⁷⁴ Salvini, **a.g.e.**, s. 32

çeyreğinden sonra Asur Kralı II. Asurnasirpal ile birlikte Uruatri ülkesi ile Nairi ülkesi aynı anlamda kullanılmıştır.

Doğu Anadolu'daki birçok aşiret, Asur ve bu coğrafyadaki tehlikelere karşı M.Ö.9.yüzyıla gelindiğinde Uruatri ve Nairi çatısı altında birleşeceklerdir. Van Gölü havzasına karşı Asur, neden bu kadar sefer düzenlemiştir? Sorusuna cevap verebilmek için öncelikle bu coğrafyanın ve komşu coğrafyaların siyasal, ekonomik ve ticaret ağlarını ele almak gereklidir.

Doğu Anadolu Bölgesi maden yatakları için elverişli bir bölge olmasından dolayı önemli bir merkez sayılmaktadır, Mezopotamya ise maden yatakları açısından fakirdir. Van Gölü'nün güneyinde bulunan dağlık bölgedeki altın, gümüş, simli kurşun, bakır, vb. madenler, Mezopotamyalı devletlerin her çağda dikkatini buraya çekmiştir ve bu devletler hammadde gereksinimlerini buradan karşılamaktadır.

Asur Devleti, Nairi ve Urartu arasında M.Ö. 13ve8. yüzyıllarındaki dönemde meydana gelen savaşlar, söz konusu bölgede yer alan maden yatakları, çeşitli metal eşyalar ve bu metallerden yapılan silahların ele geçirilmesi için yapılmıştır.⁷⁵

Bunun yanı sıra Doğu Anadolu Bölgesi, doğuda Afganistan, Hindistan, İran üzerinden yapılan ticarete ve Doğu Akdeniz kıyılarından kuzey Suriye Kent Devletlerinde son bulan ticaret yolu içinde son derece önemli bir konumdadır. Bu yollardan gelen baharat, fildişi eserlerin yanı sıra Asur'un Afganistan'dan ithal ettiği bronzdan elde etmek için kullanılan kalay bu ticaret yolu üzerinden sağlanmaktadır.⁷⁶

Asur'un bu bölgeye seferler düzenlemesinin başka bir nedeni ise bu bölgenin tarımsal açıdan zenginliği idi. Doğu Anadolu Bölgesi'nde akarsular arasındaki koruluklar ve Asur kaynaklarında vurgulanan sık ormanlar, kuraklıklarla verimli topraklarını kaybeden Asur'un toprak arayışları için bir çözüm yolu oluşturmuş olmalıdır. Bölgedeki mevcut coğrafi ve kültürel durum hakkında bilgiler içeren çivi yazılı metinler bu bölgedeki sık ormanlık alanlardan bahsedilmektedir.⁷⁷ Hammadde

⁷⁵ Belli, **a.g.e.**, s. 305

⁷⁶ Belli, **a.g.e.**, s. 173

⁷⁷ Erzen, **a.g.e.**, ss. 5 - 9

yataklarının kullanımı ve tarımcılığın yanı sıra bu bölgede ekonomik kaynaklardan birinin de hayvancılık olduğu görülür.⁷⁸

Eskiçağ'da, tarım için elverişli olmayan Doğu Anadolu yüksek platosunda yaşayan halklar, geçimini hayvancılıkla sağlarken,⁷⁹Anadolu'nun diğer bölgelerinde başlıca geçim kaynağı tarım olmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi'nde hızlı ve iyi cins atların yetiştirilmesi de bu bölgenin cazibesini arttırmıştır.

II. bin yıl boyunca önemli bir güç ve Asur için büyük bir tehlike olan Hitit Devleti'nin Kavimler Göçü sonucunda tarih sahnesinden kalkışı Anadolu'da büyük bir siyasi boşluk oluşturmuştur. Bu boşluğu Geç Hitit Kent Devletleri ve Kuzey Suriye Krallıkları dolduramadığından Asur, bölgede birinci güç haline gelmiştir. Bunun sonucunda Asur, işlenmiş madenler yerine hammadde yataklarına yönelmiştir.

Doğu Anadolu'nun daha öncede belirtmiş olduğumuz gibi hammadde açısından çok zengin olması ve ticaret ağının önemli bir parçası oluşu Asur'un buraya seferler düzenlemesini sağlamıştır.⁸⁰Dönemin süper gücü olan Asur Devleti'nin Van Gölü havzasına karşı yapmış olduğu seferler, bölgedeki aşiretlerin birleşip Urartu ya da Nairi ülkesi adı altına birleşmelerini zorunlu kılmıştır.

⁷⁸ Sağlam, **a.g.e.**, ss. 118 - 119

⁷⁹ Kurt, **a.g.e.**, ss. 327 - 337

⁸⁰ Grayson, **a.g.e.**, s. 467

İKİNCİ BÖLÜM

URARTU DEVLETİ TARİHİ

2.1. Coğrafi Sınırlar

Güneydoğuda Suriye ve Mezopotamya, kuzeybatıda ise Avrupa, kuzeydoğuda Kafkaslar ile komşu olan Anadolu, kaçınılmaz olarak birçok halkın saldırısına ve yönetim değişikliğine tanıklık etmiştir. Ancak, Anadolu sadece Asya ile Avrupa arasında bir köprü değildir. Söz konusu yerlerin çekiciliğine kapılan toplumlar Anadolu'ya gelmişlerdir. Peki, bu kavimler niçin Anadolu'ya yönelmişlerdir? Onları buraya çeken şey nedir? Bunun başlıca sebepleri Anadolu'nun hem elverişli bölgelere geçiş sağlayan kestirme bir yol olması hem de zengin topraklara ve hammadde kaynaklarına sahip olmasıdır.⁸¹

Ayrıca, Anadolu kereste ve tarım ürünleri bakımından zengin bir bölge olarak değerlendirilebilir. Anadolu'ya akan kavimleri cezbeden bir diğer etken, uygarlığın gelişimiyle önemi artan minerallerin bolluğudur. Zira Anadolu'nun maden yatakları bakımından zengin dağları, bu bölgeyi, Yakın Doğu tablosunda tüm kavimler için çekici kılacak bir merkez haline getirmekteydi.⁸²

M.Ö. 9. yüzyılda Yakın Doğu'da önemli bir güç haline gelecek olan Urartu Krallığı'nın birkaç bölge dışında genişlediği coğrafi bölge, Doğu Anadolu Bölgesi'dir.⁸³ Urartu Krallığı'nın bu coğrafya üzerindeki egemenliğini gösteren kanıtlardan biri de günümüze ulaşan kaya yazıtlarıdır.⁸⁴ Yazıtlar dışında, Urartu Krallığı'nın dağlık arazi boyunca inşa ettirdiği sitadeller⁸⁵ bu krallığın sınırlarını belirlemede önemli bir faktördür.

⁸¹Macqueen, **a.g.e.**, s. 11

⁸²Macqueen, **a.g.e.**, s.14

⁸³Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s.4

⁸⁴Burney, **a.g.e.**, ss. 3 - 31

⁸⁵Paul Zimansky, "Urartian and the Urartians", **The Oxford Handbook of Ancient Anatolia**, 2011, s. 75

Urartu Krallığı sınırları; batıda Karasu-Fırat'ı ta kip ederek Erzincan ve Erzurum Bölgesi'ne, Ağrı Dağı'nın kuzeydoğusundan yukarı Aras ve Arpaçay Nehirleri'nin yataklarını takip ederek⁸⁶ Güney Ermenistan⁸⁷ ve Kafkas Dağlarına, kuzeye doğru Sevan ve Çıldır Göllerine,⁸⁸ doğuda İran Azerbaycanı'ndaki Sabalan Dağlarına,⁸⁹ güneydoğuda İran içlerine, Urmiye Gölü havzasına,⁹⁰ güneye doğru Fırat'ı takip ederek Hakkâri ve Mardin eşiğinin oluşturduğu batıdan doğuya doğru devam eden⁹¹ Zagros Dağları ile birleşen Doğu Toroslara ulaşır.⁹²

Yakar'a göre Urartu Krallığı sınırları; Van Gölü'nün Kuzey, Batı ve Güney Bölgesi, Ermenistan'da yer alan Sevan Gölü ve Kuzeybatı İran'daki Urmiye Gölü'nü içerisine alan bir alandan oluşmaktadır.⁹³ Van Gölü, Urmiye Gölü ve Sevan Gölü, çevresine "Üç Göller Krallığı" adının verilmesi bu iddiayı desteklemektedir.

Urartu Krallığı'nın sınırlarını oluşturan dağlar ve göller Urartu Krallığı için doğal bir korumagörevi görmekteydi. Bu avantajı sayesinde Urartu, tüm bölgenin ve çok önemli kavşak noktalarının kontrolünü elinde tutmaktaydı.⁹⁴ Önemli yollar Urartu Krallığı sınırları içerisinde kaldığından, krallığın büyük kesimi yer yer dar geçitler ve yüksek dağ sıralarıyla kesintiye uğramıştır.⁹⁵

Efsanevi Ağrı Dağı bu dağlık bölgenin orta sınırında bulunmaktadır.⁹⁶ Bölgede bulunan dağlar volkanik kökenli olduğundan patlamalar verimsiz geniş düzlüklerin oluşmasına yol açmıştır.⁹⁷ Bu dağlık bölgede Ön Asya'nın en önemli ırmakları olan Fırat, Dicle ve Aras bulunur. Nehirlerin oluşturmuş olduğu

⁸⁶Recep Yıldırım, "The Urartian Furniture Fragments in Elazığ Museum", British Institute of Archaeology at Ankara-Monograph No: 16 Anatolian Iron Ages 3 / Anadolu Demir Çağları 3 / The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van (6-12 August 1990) Edited by: A. Çilingiroğlu And D.H. French, **The British Institute Of Archaeology at Ankara**, 1994, ss. 295 - 300.

⁸⁷ Salvini, **a.g.e.**, s. 25

⁸⁸ Yıldırım, **a.g.e.**, s. 289

⁸⁹ Salvini, **a.g.e.**, s. 25

⁹⁰ Yıldırım, **a.g.e.**, s. 289

⁹¹ Barnett, **a.g.e.**, s. 322

⁹² Salvini, **a.g.e.**, s. 25

⁹³Jak Yakar, "Etnoarkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu'nun Urartu Döneminde Sosyo-ekonomik Yapısı", **Urartu: Doğu'da Değişim Urartu: Transformation in the East Data**, 2013, ss. 124 - 145

⁹⁴ Barnett, **a.g.e.**, s. 323

⁹⁵Sırrı Erinç, 1953, **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul., 1953, s. 4

⁹⁶ Salvini, **a.g.e.**, s. 25

⁹⁷ Salvini, **a.g.e.**, s. 25

dar boğazlar tarımsal alanların kullanımını zorlaştırmaktadır. Akarsu havzalarının çoğu 1200 metreden daha yüksek, bazıları ise 2000 metreyi bulmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yükseklik nedeniyle yılın yarısı kış mevsimi hüküm sürer. Uzun ve zorlu kış şartlarına sahip olması ile birlikte Doğu Anadolu yaylasının 1.800 m yüksekliğine kadar buğday, 2.100 m yüksekliğine kadar ise arpa yetişmektedir⁹⁸. Tarım açısından verimli olan noktalarda, özellikle Aras Vadisi'nde, Urartu Dönemi'nde üzüm yetiştirilmekteydi.⁹⁹ Doğu Anadolu Bölgesi'nin verimliliği hem Asur hemde Urartu kaynaklarında dile getirilmektedir. Bunun yanı sıra arkeolojik olarak da bu bölgenin tarımsal verimliliğini ortaya koyacak bulgulara ulaşılmıştır.¹⁰⁰

Urartu nüfusu bugün olduğu gibi etrafı dağlarla çevrelenmiş, tarımsal cepler olarak adlandırılabilir küçük tarım alanlarında yerleşmiştir.¹⁰¹ Yerleşimlerin çoğu Van Gölü'nün doğu ve kuzey kıyısı ile Urmiye Gölü'nün batı ve güneyinde yer alır.¹⁰² Fakat yerleşimler bu iki göl etrafında konumlandırılmış olmalarına rağmen Van Gölü'ndeki soda hem Van Gölü hem de Urmiye Gölü'ndeki yüksek tuz miktarı göllerde balıkçılığı ve çevrede tarımsal faaliyetleri engelleyici nitelikte olmaktadır. Hatta tuzlanma Erçek Gölü'nde olduğu gibi arsenik zehirlenmesine de yol açmaktadır.¹⁰³ Doğu Karadeniz ve Toros Dağları arasında uzanan Doğu Anadolu'da yükseklik ve engebeli arazi yüzünden, tarım yapılabilen kesimler, vaha karakteri gösteren tektonik kökenli çöküntü havzalarında toplanmıştır.¹⁰⁴

Tarımsal faaliyetler Doğu Anadolu Bölgesi'nin %10'luk kısmında toplanmasına rağmen ekilebilir alanların %90'ında tahıl tarımı yapılır ve ekimi yapılan tahıllar arasında buğday birinci sıradadır.¹⁰⁵ Bunun yanı sıra arpa ekimi de önemli ölçüde yapılır. Tarım alanlarının bu kadar sınırlı olmasına karşın, Urartu

⁹⁸ Salvini, **a.g.e.**, s. 26

⁹⁹ Heredotos I, 1991: 194

¹⁰⁰ Margaret, R. Payne, "Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu", **Arkeoloji ve Sanat Yayınları**, 2006, s. 49

¹⁰¹ Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 6

¹⁰² Salvini, **a.g.e.**, s. 25

¹⁰³ Salvini, **a.g.e.**, s. 25

¹⁰⁴ Erinç, **a.g.e.**, s. 37

¹⁰⁵ Erinç, **a.g.e.**, s. 41

Krallığı her geçen gün artan nüfusu, ordunun beslenme ihtiyacı, ekonomik ihtiyaçlar gibi nedenlerden dolayı tarımda yeni politikalar geliştirmiştir.

Çöküntü havzalarıyla sınırlanmış tarımsal faaliyetlerden elde edilen ürün miktarını arttırmaya¹⁰⁶ yönelik inşa edilmiş sulama kanalları¹⁰⁷ bu politikaların başında gelir. Yıllık iklimsel değişikliklere bağlı olarak tarımsal faaliyetlerin verimsizlikle sonuçlandığı dönemler ise Karmir Blur¹⁰⁸ ve Ayanis sitadeline¹⁰⁹ ortaya çıkarılan kaplardan anlaşıldığı üzere depolama yaparak bu ihtiyacı karşılamışlardır.

Urartu yerleşim birimlerinin bulunduğu, birbirinden yüksek dağ sıralarıyla ayrılmış çöküntü havzaları arasındaki bağlantı, ya yüksek dağlar arasından ya dageçitler ve yollarla sağlanmıştır.¹¹⁰ Muş, Bingöl ve Elazığ illeri arasında Urartular tarafından inşa edilmiş antik yol,¹¹¹ coğrafi koşulların zorluğuna karşı Urartuların nasıl bir çözüm getirdiğini göstermektedir.

Urartu öncesi Doğu Anadolu Bölgesi'ne hâkim olan küçükbaş hayvancılık, Urartu Krallığı döneminde de ekonomide önemli bir rol oynamıştır. Urmiye Havzası Bölgesi ve komşu bölgelerde hayvansürüleri, koyunlar ve büyükbaş hayvanlar büyük değer taşır.¹¹² Urartu Bölgelerinde hayvancılığın önemini, fethedilen bölgelerdeki sığır ve koyun sayısını içeren belgeler göstermektedir.¹¹³ Ayrıca bu bölgenin jeolojik zenginlikleri de önemli bir yere sahiptir. Doğu Anadolu'daki ilk gümüş, bakır ve demir kaynaklarının, Urartuların hâkim olduğu yerlerde veya Urartu askeri seferlerinin yapıldığı yerlerde yoğunlaşmakta olduğu görülmektedir.¹¹⁴

¹⁰⁶ Zimansky, **a.g.e.**, s. 81

¹⁰⁷ Belli, **a.g.e.**, s. 11

¹⁰⁸ Piotrovski, **a.g.e.**, s. 13

¹⁰⁹ Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 67

¹¹⁰ Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 9

¹¹¹ Sevin, **a.g.e.**, s. 547

¹¹² Zimansky, **a.g.e.**, s. 21

¹¹³ Salvini, **a.g.e.**, s. 26; Payne, **a.g.e.**, ss. 1.34

¹¹⁴ Salvini, **a.g.e.**, s. 27

2.2. Urartu Devleti'nin Yapısı

Urartu Devleti'nin ortaya çıktığı M.Ö. 9. yüzyılın coğrafi ve siyasi geri planı oldukça karışıktır.¹¹⁵Batıdan doğuya doğru Geç Hitit Devletleri Milid, Kummuh, Gurgum ve Kargamış, Orta Fırat'taki Arami Devletleri Bit -Aguşi, Bit- Adini ve Bit-Bahiani bulunmaktadır.¹¹⁶Henüz kesin konumlandırılmayan Kumme ise muhtemelen Habur'un doğusunda yer almaktaydı. Hubuşkia ülkesi ya yukarı Zap¹¹⁷ ya da bunun doğusunda konumlandırılır.¹¹⁸

Urartu Baştanrısı Haldi'nin tapınım kenti olan Muşaşir kenti, Urartu Devleti için çok önemli bir yere sahipti. Büyük ölçüde kabul gören bir fikre göre bu kent, Irak Kürdistan'ında Revandiz Bölgesi'nde yer almaktaydı.¹¹⁹Gilzanu ülkesi Urmiye Gölü'nün batı kıyısında¹²⁰ ya da gölün güneyinde yer alan Uşnu Ovası'nda¹²¹ yer almaktaydı. Zağrosların eteklerinde Parsua¹²² (Pers ülkesi), Manna ve Amadaja ülkeleri¹²³bulunmaktaydı.

2.3. Urartu Krallığının Doğuşu

M.Ö.9.yüzyıla kadar tahminen 400 yıl boyunca devam eden Urartu öncesi Beylikler Dönemi'nin tarihsel gelişimi, yazılı kaynakların sınırlı olması nedeniyle tam olarak bilinmemektedir. Asur Krallarının Van Gölü havzasına yapmış olduğu seferler sonucunda ortaya çıkan yazılı kaynaklardan bu dönem hakkında bilgiler edinilmektedir.

¹¹⁵ Salvini, **a.g.e.**, s. 34

¹¹⁶ Salvini, **a.g.e.**, s. 34

¹¹⁷ Levine, **a.g.e.**, s. 44; Salvini, **a.g.e.**, s. 33

¹¹⁸ Julian Reade, "Hasanlu, Gilzanu and related considerations", **AMI. Review of AMI 23. Bibliotheca Orientalis 51 (5/6): Archaeologische Mitteilungen aus Iran 8 and 12**, 1979, ss.175 - 182.

¹¹⁹ Salvini, **a.g.e.**, s. 35

¹²⁰ Salvini, **a.g.e.**, s. 35

¹²¹ Reade, **a.g.e.**, ss. 175 - 182

¹²² Levine, **a.g.e.**, s. 117, **Parsua** ismi Perslerin kendi tarihi mekânları Fars'a göçlerinin en eski belgesidir; bu hareket,M.Ö. 9 ve 7. yüzyıllar arasında ve III. Salmanasar (859 - 824) ve Assurbanipal'ın (668 - 627) belgelerinde izlenebilmektedir.

¹²³ Köroğlu,K.Eski Mezopotamya Tarihi,Başlangıçtan Perslere Kadar İstanbul ,2006 ,Buna karşın Mana Ülkesinin aynı adı taşıyan halkı; Kassit, Hurri ve İran (Hint - Avrupa) halklarının bir karışımıdır. Amadaja, Asurluların 853'teki seferiyle beraber tarihe ilk defa geçen Med ülkesini ifade eder.

Ön Asya tarihinde M.Ö. 9. yüzyıl genel anlamda Asur seferlerinin yoğun olduğu bir dönemi kapsamaktadır. Söz konusu dönemde Asurluların eski askeri gücünü yeniden kazandığı dikkati çekmektedir. Asur, seferler düzenlediği bölgeleri savaşarak ve yakıp yıkarak denetimi altına almıştır.

II. Adad-Nirari (M.Ö. 911 – 891) ülkesinin kuzeyinde bulunan ülkelere yeniden seferler düzenlemiştir. II. Adad-Nirari (M.Ö. 911 – 891) sonrası yönetimi devralan oğlu II. Tukulti-Ninurta (M.Ö. 891-884) Nairi üzerine seferler düzenlemiştir. II. Tukulti Ninurta (M.Ö. 891 - 884) dönemine tarihlenen yazıtta şöyle denmektedir:

“...bana yazdığı zaman: Tahkimli Nairi ülkelerinin kalbi [...] onların dağlarını aşarak saldırmak ... Nairi ülkelerinin gümüşünü, [...] Amme - baal'ın [...] kendi fetihlerimden elde ettiklerimin üçte ikisini Tanrı Adad'a verdim ve üçte birini sarayıma yerleştirdim. O zamanda efendim Asur'a 60 ördek ve yabani boğa kurban ettim...”¹²⁴

II. Tukulti Ninurta (M.Ö. 891-884)'nın bu sefere çıkış sebebi belirtilmese de sonuçta elde edilen ganimetler bu seferin ekonomik amaçlı yapıldığını göstermektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin maden açısından zenginliği bu yazıtta da vurgulanmıştır.

II. Assurnasirpal'in (M.Ö. 883-859) hükümdarlığından itibaren genellikle Urartu sözcüğü ile Nairi sözcüğü aynı anlamda kullanılmıştır.¹²⁵ Assur'un Uruadri ve Nairi ve diğer beylikler üzerine bu yoğun baskısı, küçük beyliklerin güç oluşturup bir araya gelmesine zemin hazırlamıştır. Bu birleşme eğilimi ise Asur'un bölge üzerindeki baskısını daha da arttırmasına neden olmaktadır.¹²⁶

Bu baskılar sonucunda beylikler bir çatı altında birleşmiş ve yaklaşık 400 yıl süren “*Beylikler Dönemi*” bitmiştir. Göçebelik süreçlerini büyük oranda tamamlayan, yerleşik düzene geçmeyi başaran bölgenin eski – yeni halkları tek bir liderin önderliğinde idare edilen siyasi bir örgütlenmenin dış tehlikelere karşı en etkili

¹²⁴ Grayson, a.g.e., s. 467

¹²⁵ Belli, a.g.e., s.151

¹²⁶ Çilingiroğlu, a.g.e., s. 32

savunma olacağı gerçeğiyle yüz yüze kalmış olmalıdır.¹²⁷ Urartu Devleti'nin M.Ö. 9. yüzyılın ilk yarısında kurulduğu bilinmektedir. Urartu Devleti'nin kuruluşu yazılı kaynaklar çerçevesinde M.Ö. 858 yılındadır.

2.3.1. Arame

Assur Kralı II.Assurnasirpal(M.Ö.884-859)'in oğlu III. Salmanasar(M.Ö.859-824), tahta geçtiği yılın analleri olan ve yine Kurkh'tan ele geçen “**Kurk Monoliti Yazıtı**”nda tarihte ilk kez bir “Urartu Kralı'ndan” bahsedilmektedir. Monolit Yazıtı'nda geçen “**Arame**” ismi, bölge adı Urartu ile ilişki içinde geçen ilk kral ismidir.¹²⁸ Artık bir “beylikler birliği”nden değil bir “*kral ve krali şehir*”den söz edilmektedir. Adı geçen kent Sugunia'nın lokalizasyonu Van Gölü'nün güneybatısına yapılmaktadır.¹²⁹ Bunun önemi krallığın ilk yıllarında Urartu ana yerleşim noktalarının Van Gölü'nün güney ve güneybatısında yoğunlaştığını göstermesidir.¹³⁰ Ancak bu krali kentin bir başkent olup olmadığı tartışmalıdır.¹³¹ Sugunia adı, III. Salmanasar (M.Ö.859-824)'ın ilk yıllarından sonra anılmamaktadır. Bunun muhtemel nedeni, III. Salmanasar (M.Ö.859-824)'ın saldırısından sonra Arame'nin, güneydeki toprakların bir kısmını kaybetmiş olmasıdır.¹³² Aynı zamanda III. Salmanasar (M.Ö.859-824)'ın tahta geçiş yılı kayıtlarında halen Nairi ve Hubuşkia Beyliklerinin bağımsız krallar tarafından yönetildikleri görülmektedir.¹³³

Arame'nin köken bakımından Urartulu olmadığı daha çok Arami olduğu düşünülmektedir. Gerçekten Aramu ismi “Arame” şeklinde yazılmaktadı ise Aramilerin kalıbına uygun görülmektedir.¹³⁴ Arame ismine ilerleyen dönemlerde Urartu kaynaklarında rastlanılmamasından dolayı Urartu'da Arame'den sonra hanedan değişikliğinin olduğu düşünülmektedir.

¹²⁷ Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 28

¹²⁸ Salvini, 2001: 36

¹²⁹ Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 29 - 30

¹³⁰ Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 11

¹³¹ Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 30; Tarhan, **a.g.e.**, s. 69

¹³² Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 30

¹³³ LAR I, 598

¹³⁴ Salvini, **a.g.e.**, s. 36

Arame'nin tahta çıkış tarihi gibi ne zaman tahttan indiği de bilinmemektedir. Ancak Arame'nin yaklaşık 20 yıl tahtta kaldığı düşünülürse, III. Salmanasar (M.Ö.859-824)'ın babası II. Assurnasirpal(M.Ö. 884-859)'ın saltanatının sonlarına doğru beylikleri birleştirici bir organizasyona gittiği varsayılabilir.¹³⁵III.Salmanasar'ın yazıtında yer alan şu ifadeler babası zamanında beyliklerin birleştirici konumunu göstermesi açısından ilginçtir; “*Şimdi Urartuların nasıl savaştıklarını görmeye gidiyorum.... Assurnasirpal kontrolü kaybetti, Nairi yürüyüşte idi...*”¹³⁶Assur Kralı III.Salmanasar (M.Ö.859-824) iktidarının ilk yılında yapmış olduğu seferden sonra gene iktidarının 3. yılında(M.Ö. 856), Urartu üzerine sefer düzenlemiştir. Düzenlemiş olduğu bu sefer Asur Kralı'nın, Urartulu Arame'yi saf dışı bırakamadığını göstermesi açısından önemlidir. Sefer dönüşünde Asur Kralı, Nairi Denizi'nde (Van Gölü) silahlarını yıkayarak tanrılara kurbanlar sunar.¹³⁷

Bu seferin kayıtlarından sonra artık bağımsız bir Nairi Kralı'ndan bahsedilmemektedir.¹³⁸Assur Kralı III. Salmanasar(M.Ö.859-824)'ın bu seferinde adı geçen Arzaşkun, Arame'nin yeni kralı başkentidir. Arame, Asur Kralı III. Salmanasar(M.Ö.859-824)'ın ilk seferinden sonra muhtemelen daha güneydeki Sugunia kentinin yerine daha güvenli olan kuzeydeki Arzaşkun'u krali kent yapmıştır. Krali kentinin anlamının her zaman başkent olmamasına rağmen Arzaşkun adının Assur yazıtlarında sıkça geçmesi, M.Ö. 832 yılına kadar başkent olarak işlev gördüğünü düşündürür.¹³⁹

Bu kentin yerinin muhtemelen Van Gölü batısı ile Bingöl'ün doğusu arasında bir bölgede olması gerekmektedir.¹⁴⁰Bu bölgede yapılan bazı yüzey araştırmaları sonucunda aynı yörede bulunan pek çok Urartu sitadeline Erken Demir Çağ'a tarihlenebilecek çanak –çömlek bulunması bu görüşü doğrulamaktadır.¹⁴¹

Urartu Kralı Arame her ne kadar Assur seferleri sonucunda yenilgiye uğramış olsa da III. Salmanasar'ın bu bölgeye saltanatının 15.yılında tekrar sefer

¹³⁵ Tarhan, **a.g.e.**, s. 66

¹³⁶ Lambert, **a.g.e.**, s. 151

¹³⁷ LAR I: 605

¹³⁸ LAR I: 59

¹³⁹ Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 3

¹⁴⁰ Arzaşkun'un lokalizasyonu için bakınız: Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 34

¹⁴¹ Sevin,**a.g.e.**, s. 458 .

düzenlemesi, Arame'nin yıldırılamadığını göstermektedir. III.Salmanasar (M.Ö.859-824) iktidarının 15.Yılında M.Ö. 843, Urartu Devletlerine karşı gerçekleştirdiği seferi şöyle anlatmaktadır:

“İktidarımın 15.yılında Nairi’ye karşı sefere çıktım. Dicle’nin kaynağının başında kayaların üstüne krallığımın bir anıtını diktim. Gücümün ününü ve kahramanlıklarımı üzerine yazdım. Tunibuni Geçidi’ne girdim. Urartulu Aramu’nun egemenliğindeki yerlere boyun eğdirdim. Fırat kaynaklarına kadar yaktım, yıktım. Fırat’ın kaynağına kadar gittim. Tanrılarima sunular sundum ve Asur’un silahlarını arındırdım. Daiaeni Kralı Asia ayaklarımın altına kapandı.”¹⁴²

Anlaşıldığı kadarıyla, Assur’un tüm baskısına rağmen bölgedeki beylikler muhtemelen en kuvvetli bey olan Arame etrafında birleşmekten vazgeçmemişlerdir.

Urartu ve Arame hakkında yazılı kaynaklara dayanarak çeşitli sonuçlara ulaşmak mümkündür. M.Ö.858 ve M.Ö.856 yıllarındaki yenilgilere rağmen bu kral, gücünden ve siyasetinden çok fazla bir şey kaybetmemiştir¹⁴³. Arame'nin, Urartu devlet yapısını temellendirmiş ve güçlü bir devlet oluşumunu gerçekleştirmiş olduğunu III.Salmanasar (M.Ö.859-824)'ın 31. yılında söz ettiği Sugunia ve Arzaşkun Sitadellerinin varlığından anlıyoruz ¹⁴⁴.M.Ö. 843 yılına gelindiğinde Urartu Krallığı tüm Van Gölü çevresine ve hatta Kuzeybatı İran'ın belli bir bölümüne egemen duruma gelmiştir¹⁴⁵.

2.3.2. Lutipri Oğlu Sarduri

Asur kralı III. Salmanasar (M.Ö.859-824) iktidarının 27. yılında (M.Ö.832) yeni bir Urartu Kralının varlığından söz etmektedir. Eldeki arkeolojik kanıtlara göre

¹⁴² Salvini,**a.g.e.**, s. 41.

¹⁴³ Salvini,**a.g.e.**, s. 42.

¹⁴⁴ Piotrovskii,**a.g.e.**, s. 45.

¹⁴⁵ Çilingiroğlu,**a.g.e.**, s. 37.

M.Ö. 858 yılından “Seduri” adının ortaya çıktığı, M.Ö.832 yılına kadar Doğu Anadolu’daki “birleşik devleti”¹⁴⁶ Arame’nin yönettiği söylenebilir¹⁴⁷.

I.Sarduri’nin Urartu’nun kaçıncı kralı olduğu bilinmiyor. Aynı zamanda Arame ve I.Sarduri arasında kralların olup olmadığı bilinmemekle birlikte kendisi ikinci kral olarak kabul edilmektedir. Urartu tarihi ile ilgili bilgi veren ilk belge Urartu Kralı Sarduri tarafından Asurca kaleme alınmış Sardurburç (Madırburç) üzerindeki yazıttır. Yazıtta şu ifadeler kullanılmaktadır:

*Lutipri oğlu “Sarduri’nin yazıtıdır; yüce kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Nairi ülkesinin kralı, hiçbir yerde eşi olmayan, muhteşem çoban, kendine boyun eğmeyenlerle savaşmaktan korkmayan kral. (Ben) Lutipri oğlu Sarduri, kralların kralı, her kraldan haraç alan kral. Lutipri oğlu Sarduri şöyle der: Bu taşları Alniunu kentinden getirdim ve bu duvarı inşa ettim.”*¹⁴⁸

Yazıtta dikkatleri çeken en önemli nokta “*Lutipri oğlu Sarduri*” ibaresinin kullanımıdır. Arame ile Sarduri arasındaki on iki yıllık bir zaman diliminde bir başka kralın tahtta bulunup bulunmadığı bilinmediğinden bir hanedan değişikliği olabileceği düşünülmektedir. III. Salmanasar’ın 27. yıl kayıtlarında geçen I.Sarduri’nin Sardurburç’ta geçen I.Sarduri olduğu kesindir.¹⁴⁹ Arame’nin Assur’a karşı almış olduğu yenilgiler karşısında Sarduri, ya tahtı zorla ele geçirmiş¹⁵⁰ ya da birliği oluşturan diğer beyler tarafından kral seçilmiştir.¹⁵¹

Yazıtta geçen Lutipri’nin isminin önünde kral eponimi bulunmaması bu görüşü desteklemektedir. I.Sarduri hakkındaki bilgiler oldukça eksiktir. Muhtemelen I.Sarduri’nin başkent Arzaşkun’da Arame’den krallığı aldıktan sonra başkenti Tuşpa’ya taşıdı. Bunun muhtemel sebebi Arzaşkun’un, Asur’un saldırılarına karşı yeterince güvenli bir yer olmamasıydı.

¹⁴⁶ “Birleşik Devlet” terimi ilk kez E. Bilgiç tarafından kullanılmıştır. Bakınız: Bilgiç 1959, TAD, IX/1, 46. Aktaran: Tarhan 1978: 79

¹⁴⁷ Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 23

¹⁴⁸ UKN I, no. 1.

¹⁴⁹ Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 25

¹⁵⁰ Barnett CAH, 337

¹⁵¹ Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 25

Yazıtın son bölümünde adı geçen “Alniunu” kentinin yeri, son yıllarda yapılan araştırmalar sonucunda Van ve Gürpınar Ovası’ndaki sitadel, saray, tapınak ve sur duvarlarının inşasına malzeme sağlayan Edremit ve yakın çevresi olabileceği düşünülmektedir.¹⁵² Yazıtın Assurca kaleme alınmış olması Urartu’nun düşmanı olan Assur’dan etkilenmiş olduğunu açık şekilde göstermektedir. Yazıtta Sarduri’nin kendisini “*Nairi ülkesinin kralı*” olarak nitelendirmesi de Assur’un Urartu için kullanmış olduğu deyiimi kabul etmiş olduğu anlamına gelmektedir.

Assur’dan çivi yazısının alınmış olması her şeyden önce hanedanın siyasi gücünün gelişmesine ve yeni kurulmuş devletin güçlenmesine hizmet etmiştir¹⁵³. Urartu Krallığı I.Sarduri ile birlikte kuruluşunu tamamlamıştır.

2.3.3. İşpuini

Sarduri’nin oğlu İşpuini’nin hâkimiyeti hakkındaki bilgilerde tahta çıkış zamanı tam olarak belli değildir. Çilingiroğlu, Asur Kralı V. Şamsi-Adad’a aitolan yazıttaki Uşpina isminin¹⁵⁴ İşpuini olarak kabul edilmesini ve bu durumda İşpuini’nin M.Ö. 822 yılında tahta çıktığı sonucuna varılabileceğini belirtmektedir.¹⁵⁵ M.Ö. 822 yılına kadar olan sürede İşpuini güneye ilerlemiş, aldığı başarılar Asur Kralı’nı harekete geçirmiştir.¹⁵⁶

İşpuini ile birlikte sadece Urartu dilinde olan belgelerde, Urartu’nun siyasi yapısı ve yapmış olduğu faaliyetler hakkında bilgi edinilmektedir. İşpuini zamanından günümüze gelen metinleri iki gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki az sayıda kuruluş yazıtı olup genelde sütun kaidelerinde bulunan İşpuini’nin krallığını belgeleyen yazıtlardır.¹⁵⁷

İkinci grup metinleri ise daha geniş bir içeriğe sahip¹⁵⁸ yapı faaliyetleri, kültürleri ve savaşları anlatan metinlerdir. İşpuini’nin en önemli yazıtı Urartu dininin nasıl şekillendiği hakkında bilgi veren “*Meher Kapı*” yazıtıdır. Meher Kapı yazıtında

¹⁵² Belli, **a.g.e.**, s. 152

¹⁵³ Salvini, **a.g.e.**, s. 46

¹⁵⁴ LAR I, 717.

¹⁵⁵ Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 27

¹⁵⁶ Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 42

¹⁵⁷ Salvini, **a.g.e.**, s. 47

¹⁵⁸ Salvini, **a.g.e.**, s. 47

artık Urartu'nun resmi bir dininin oluştuğu görülmektedir. Urartu'nun ele geçen ilk yazılı kaynağı olan Sarduburç'ta I.Sarduri, Tanrı Haldi adından hiç söz etmemiştir; fakat Sarduri'den hemen sonra başa geçen oğlu İşpuini Dönemi'nde, Meher Kapı kayasına oyulmuş kapı şeklinde kutsal niş üzerinde,¹⁵⁹ Haldi isimli bir Baştanrı'nın varlığı ortaya çıkmıştır. Yazıtta tüm tanrı isimleri hiyerarşik şekilde ve onlara adanacak hayvan sayısına kadar düzenli bir biçimde verilmiştir. Yazıtların tümünde İşpuini ile oğlu Minua'nın ismi geçmektedir.

İşpuini Dönemi'nin ikinci bir özelliği “Biainili” teriminin ortaya çıkmasıdır. Ardini (Muşasir)'in İşpuini'nin kontrolüne geçmesini anlatan Kelişin yazıtında ilk kez karşımıza çıkan “Biainili” terimi, yazıtın Urartuca yazan kısmında yer almaktadır. Asurca olan kısımda “Nairi ya da Urartu” terimi kullanılmaktadır. İşpuini sonrasında neredeyse tüm Urartu krallaritarafından kullanılmış olan kavramın Urartu çift-dilli yazıtlarında Asurca “Nairi ve Urartu” kavramları ile aynı anlamdakullanıldığı görülmektedir.¹⁶⁰

Ardini (Muşasir) seferinde herhangi bir karşı koymanın olmaması ve tam tersine bu kutsal kentin Urartu Kralını “koruyucu” kabul etmesi dikkat çekici diğer bir unsurdur.¹⁶¹

İlk kez İşpuini Dönemi'nde gördüğümüz zafer stelleri, Urartu Krallığı'nın yayılmacı politikasını göstermesi bakımından önemli olmaktadır. İşpuini ile Minua'nın Erçek Gölü yakınlarındaki Karagündüz'de bulunan steli, Urmiye Gölü'nün güneyindeki vadilerin fethini anlatmaktadır.

Söz konusu yazıtlarda Urartular ilk kez *Parşua* adıyla Perslerden söz etmektedirler. İşpuini Dönemi'yle birlikte “Beylikler Dönemi”nde başlayan birleşme tamamlanmıştır. İşpuini, Urartu Devleti'nin sınırlarının genişlemesi için güneye ve güneydoğuya seferler düzenlemiş, Urartu dininin temel yapısını oluşturmuştur. İlk kez İşpuini Dönemi ile birlikte Urartu, kendi dilinde “Biainili” adını alarak anılmaya başlamıştır.

2.3.3.1. Ortak Krallık

¹⁵⁹ Payne, **a.g.e.**, s. 42

¹⁶⁰ Piotrovskii, **a.g.e.**, s. 50

¹⁶¹ Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 28

İşpuini'nin tüm yazıtlarında oğlu Minua ile birlikte anılması, daha önceki bölümde belirtilmiştir. Bugüne dek bilinen bu tür yazıtlarda İşpuini'nin adı 3 kez krallık unvanı ile birlikte Minua'dan önce anılır.¹⁶² Minua ile İşpuini'nin adının aynı yazıtta yer alması, Minua'nın babası ile seferlere çıkmış olması, ülkeyi birlikte yönettiklerini kanıtlayacak nitelikte bilgiler değildir. Minua da babası İşpuini gibi yazıtlarda oğlunun adını kendi adının yanında vermiştir.

*“İşpuini oğlu Minua bu steli Efendi Tanrı Haldiiçin diktirdi. Tanrı Haldi tarafından, İşpuini oğlu Minua ve Minua oğlu İnuşpua'ya yaşam, sevinç ve büyüklük verilsin. İşpuini oğlu Minua bu steli Efendi Tanrı Haldi'ye diktirdi.”*¹⁶³

Yukarıda yer alan Karagündüz yazıtında da görüldüğü gibi babası, oğlu ve Minua isimleri bir arada verilmiştir. Minua tıpkı babası gibi hanedanlığın devamı için oğlunun adını yazıtlarda kendi adının yanına yazmış olabilir. Fakat 70'li yılların sonlarında yayımlanmış olan Karahan Yazıtlarında İşpuini ve Minua hakkında yeni bilgiler elde edilmektedir.

İşpuini ve Minua'nın ortak krallık zaman dilimi ile ilgili Karahan'da bulunan stel yazıtları bilgiler vermektedir. Yazıtta şu ifadeler yer verilmekte:

*“Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Minua Arsuniuni şehrinde bir efendi Tanrı Haldi'ye bir Haldi kapısı yaptırdı ve bunu... Arsuinu şehrinde Tanrı Ua'nın.....adadı. (Önceden) hiçbir şey yapılmamıştı. İşpuini oğlu Minua hem yeni bir kale hemde yeni bir şehir yaptırdı. Yeni bağlar kurdu ve tarlalar ve yeni bir meyve bahçe kurdu. Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından ve Tanrı Ua tarafından Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'ya yaşam bağışlansın.”*¹⁶⁴

¹⁶² Salvini, **a.g.e.**, s. 59

¹⁶³ Payne, **a.g.e.**, s. 147

¹⁶⁴ Payne, **a.g.e.**, s. 50

2.3.4. Minua

M.Ö 810-786 yılları arasında Minua tek başına iktidara geçmiştir. Bu dönem aynı zamanda Urartu Devleti açısından Yükseliş Dönemi¹⁶⁵ olarak bilinmektedir. Minua iktidarı ile birlikte Urartu Devleti, Doğu Anadolu Bölgesi'nin en güçlü krallıklarından biri haline gelmiştir.¹⁶⁶ Bu dönemde Urartu, Asurla yapılan savaşlarda üstünlük kazanmaya başlar. Minua, Urartu topraklarını doğu, kuzeydoğu, güneydoğu ve batı yönlerine doğru genişletmiştir.

Minua'nın hem "*ortak iktidarı*" hemde tek başına hüküm sürdüğü dönem hakkında Asur kaynaklarında bilgiler yer almadığından, onun hakkındaki bilgilere Urartu kaynaklarından ulaşılmaktadır. Urartu'nun bilinen yazıtlarının önemli bir bölümü Minua Dönemi'nde kaleme alınmıştır. Bu yazıtların bulunma yerlerinin sadece Van Gölü'nün çevresinde olmayışı, daha uzak bölgelerde de bu yazıtların ele geçmesi, Urartu Devleti'nin yayılımı hakkında bilgiler elde edilmesini sağlamaktadır.¹⁶⁷

Minua Dönemi'nde Urartu'nun geniş yayılım ağı şöyledir: Urartu; batıda Fırat hattına kadar ilerler, kuzeyde Aras Ovası'nı topraklarına dâhil eder, güneydoğuda Zagros Dağları'nın çevresindeyeralan Manna'yı tehdit eder, güneyde ise Dicle Bölgesi'nin üst kısmındaki Asur Bölgesi'ne¹⁶⁸ kadar ilerler. Minua Urartu'nun güneydoğusunda yer alan Urmiye Gölü Bölgesi'ndeki Mannailer üzerine seferler düzenlemiş, Solduz ve Uşnu Ovalarını ele geçirmiştir. Bu seferlerle ilgili Taştepe civarında ele geçen Kaya Yazıtı bilgiler vermekle birlikte, Minua'nın asıl genişleme çabasının batı ve kuzeydoğuya doğru olduğu görülmektedir.

Minua, krallığının ilk yıllarında doğu ve batıya iki sefer düzenler. İlki İran'ın kuzeyi, diğeri ise Melitane seferi için hazırlık niteliğinde olan Fırat yönündedir. Nitekim Palu'da Muratsuyu yakınlarındaki yazıt Melitane Seferi ile ilgilidir. Bu yazıtta Minua Fırat'ı geçmiş, Melitene ülkesine sefer düzenlemiş ve Melitene ülkesi Kralı'nın canını aldığı haraçlar nedeniyle bağışlamıştır. Yazıtın ilk bölümünde

¹⁶⁵ Belli, **a.g.e.**, s.156

¹⁶⁶ Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 55

¹⁶⁷ Salvini, **a.g.e.**, s. 58

¹⁶⁸ Salvini, **a.g.e.**, ss. 58 - 59

“Hate” adının geçmesi Suriye- Hitit Bölgesinde,¹⁶⁹Urartu Devleti’nin siyasi üstünlüğünü göstermektedir. Bu bölge daha sonra batıya yönelik seferlere karşı bir üs noktası¹⁷⁰ haline gelmiştir.

Minua, yaptığı seferlerin önemli bir bölümünü Urartu’nun kuzeybatısında yer alan bölgeye gerçekleştirmiştir. Bu bölge Hasankale, Erzurum, Erzincan Ovalarının kuzeyinden Karadeniz eteklerine kadar uzanır. Bu bölge oldukça önemli bir askeri hedef konumundadır.¹⁷¹Buradaki en önemli düşman Diauehi Krallığı’dır.

Yazıtlarda adı geçen Diauehi ülkesi, Assur Yazıtlarında geçen Daiaeni ülkesidir. Erzurum civarında yapılan konumlandırma, Diauehi ile örtüşmektedir.¹⁷² Yazıtlarda Minua’nın, Diauehi ülkesinin kralı “Utupurşini”yi yendikten sonra onu vergiye bağladığını ve Krali Şehri Şaşılı’yu ele geçirdiği görülüyor. Minua bu bölgeyi denetimi altında tutabilmek ve bu bölgeye seferler düzenleyebilmek için Patnos ve çevresine özel bir önem vermiştir. Patnos’un 10 km kadar kuzeydoğusuna,¹⁷³ askeri bir üs görevi görecek olan Aznavurtepe’de bir sitadel yaptırmıştır.

Minua, Urartu’nun kuzeydoğusunda bulunan Aras Vadisi’ne de seferler düzenlemiştir; fakat bu bölgenin Minua oğlu I.Argiştı zamanında, tam olarak denetim altına alındığı görülmektedir. Minua, babası İşpuini Dönemi’nde başlayan yayılma siyasetini Urartu’nun dört bir yanına düzenlediği seferlerle devam ettirmiştir. Yayılma siyaseti sonucunda birçok halkı da Urartu egemenliği altına almıştır.¹⁷⁴ Genişleyen bu toprakları denetim altında tutabilmek için ilk kez Minua Dönemi’nde, eyalet valiliği sistemi getirilmiştir. Urartu Dönemi’ne ait metinlerde bu oluşumla ilgili bilgiler verilmektedir. Elazığ - Harput Bölgesi’nde ele geçmiş bazalt taşından Bağın Steli üzerinde şu ifadeler yer verilmiştir:

¹⁶⁹ Belli, 1982: 156

¹⁷⁰ Salvini, **a.g.e.**, s. 60

¹⁷¹ Belli, **a.g.e.**, s. 156

¹⁷² Salvini, **a.g.e.**, s. 64. Yazarlar bu bölgeyi Erzurum ve Çoruh Bölgesi olarak tanımlar.Diakonoff-Kashkai, **a.g.e.**, ss. 25 - 26

¹⁷³ Belli, **a.g.e.**, s. 157

¹⁷⁴ Salvini, **a.g.e.**, s. 64

“... Minua der ki: Oraya vali (olarak) Titia’yı atadım. Tanrı Haldi’nin kudretiyle, İşpuini oğlu Minua bu steli Efendi Tanrı Haldi için diktirdi. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle ...”¹⁷⁵

Urartu kaynaklarında ilk kez bir vali kendi adıyla birlikte verilmiştir. Minua sonrasında I.Argişti, IISarduri ve I. Rusa Dönemi’nde valiler EN.NAM unvanı ile yazıtlarda verilmektedir.¹⁷⁶

İşpuini Dönemi’nde inşa edilen Yukarı Anzaf sitadeli ile Körzüt sitadeli, Minua’nın doğuda yer alan Urmiye Gölü çevresine ve Erzurum’unkuzey kısmına askeri seferler planladığının önemli kanıtıdır.

Karagündüz Yazıtında bahsedilenlere göre Urmiye Gölü’nün güneyinde yer alan Solduz ve Uşnu ovaları Urartu egemenliğindedir. Minua’nın kuzeydoğudaki toprakları fethetme girişimleri planlı olarak yapılmıştır. Bu ilgi Körzüt sitadel ve Patnos çevresine yaptırdığı Aznavurtepe sitadeliyle başlamakta ve sonrasında Ağrı Dağı eteklerindeki başkasitadeller ile sürdüğü görülmektedir.

Ağrı Dağı’nın kuzey eteklerinde yer alan Karakoyunlu ilçesi yakınındaki bölgede bulunan Taşburun Yazıtı, Minua’nın kuzey planı hakkında dikkat çekici bilgiler vermektedir. Ağrı Dağı eteklerindeki halkları hâkimiyeti altına alan Minua, bölgede gücünün devam etmesi için sitadeller inşa etmiştir. Taşburun’un 5 km civarında bulunmuş olan Başbulak Yazıtı’nda Minua’nın burada kendi adıyla bir kale ve bir sitadel yaptırdığı ifade edilmektedir. Van’da bulunan bir kitabeden ise Sevan (Sevan) Göl civarlarında yerleştiği düşünülen Uiteruhi, Luşa, Katarza ve Etiuhi ülkelerine seferler yaptığı anlaşılmaktadır. Söz konusu ülkelerden elde edilmiş yüzlerce at, 34 bin büyükbaş ve binlerce kadın ile erkek tutsak, bu bölgenin ne kadar önemli olduğunu ve Urartu krallarının amaçlarını ortaya koymaktadır.

¹⁷⁵ Payne, a.g.e., s. 76

¹⁷⁶ Salvini, a.g.e., s. 65

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARGİŞTİ DÖNEMİ

3.1. I.Argiști

I.Argiști'nin iktidara geliş sebebi bilinmemekle birlikte, İnuşpua'nın babası Minua'dan önce ölmüş olması I.Argiști'yi iktidara götürmüş olabilir. Daha zayıf olan bir ihtimal ise I.Argiști'nin kardeşini saf dışı etmiş olabileceğidir. Fakat bu iki düşünceyi de destekleyecek herhangi bir kanıta ulaşılamamıştır.¹⁷⁷

I.Argiști'nin Krallığı ile birlikte(M.Ö. 786-756), Ön Asya medeniyetlerinde görmeye alışık olduğumuz bir metin grubu Urartu'da ortaya çıkmıştır. Bu metin grubu “Yıllıklar” ya da aynı manaya gelen“*Anallar*” olarak nitelendirilmektedir ve sadece I.Argiști ile II.Sarduri Dönemlerine ait örnekler vermektedir. Bu dönemlere ait tüm bilgiler bu yıllıklardan elde edilmektedir. I.Argiști Dönemi'nde yazılan yazıtların Urartuluların en uzun yazıtları olduğu bilinmektedir. Bu metin grubunun her bir bölümü bir askeri olaya dayanmaktadır.¹⁷⁸

Urartu tarihinin bilinen en uzun yazıtı I.Argiști Dönemi'ne tarihlenmektedir. Van sitadelinin güneybatısında, I.Argiști adıyla anılan kaya mezar odasının üstüne ve çevresine yazılan, günümüzde “Horhor Yazıtı” olarak bilinen yazıtta; I.Argiști'nin krallığının başından itibaren Urartu sınırlarının genişlemesini sağlayan sayısız seferlerinden, inşa faaliyetlerinden, Urartu topraklarına katılan topraklardan söz etmektedir. Bu yazıt sekiz sütuna bölünmüştür. I.ArgiștiDönemi'ne ait diğer bir stelde Surp Sahak Kilisesi'nden gelmektedir.

Surp Sahak Yazıtları, Horhor Yazıtları'nın kopyası gibi görülse de farklı içerikleri olduğunu savunanlarda vardır. Eğer Horhor Yazıtlarının kopyası ise stelin

¹⁷⁷ I. Argiști Urartu Krallığı'nı M.Ö. 786/756 yılları arasında yönetmiştir. Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 115

¹⁷⁸ Salvini, **a.g.e.**, s. 66

yüksekliğinin 5 m'den daha fazla olması gerektiğinin, bununda olası bir durum olmadığı¹⁷⁹, yönündeki görüşler daha makul görünmektedir.

3.2. Seferler

Urartu KralıI. Argiştı de tıpkı babası gibi bölgede tehlike oluşturabilecek ülke ve kentler üzerine seferler düzenlemiş, Urartu'nun sınırları içerisine kattığı bölgelerde kentler kurmuştur.

Urartular fethettikleri bölgeleri tarım ve hayvancılık için düzenlemiş ve savunmaya yönelik bir garnizon ya da sitadel ile bu bölgeleri güvence altına almışlardır. Seferler sonucunda Urartu topraklarına katılan bölgelerde bazen eski yöneticilerin sitadellerini üs olarak kullanmışlardır; fakat genellikle yeni bir garnizon ya da yönetim merkezi kurmuşlardır.¹⁸⁰

¹⁷⁹ Salvini, **a.g.e.**, s. 68

¹⁸⁰ Forbes, **a.g.e.**, s. 5

Yıl	Bölge Adları	Yer
1.yıl	<i>Zabaha Sili-Seriazi şehri</i>	Kars Kuzeyi
	<i>Ureiu şehri ve kralı - Witeruhi şehri</i>	Çıldır Gölü'nün güneybatısı
	<i>Abiliane ülkesi, Anisterga, Quarza veya Qubza şehri</i>	Aras Çevresi -Arpaçay'ın Aras Irmağı ile birleştiği bölge;Sevan Gölü
2.yıl	<i>Bia ülkesi ve Huşa</i>	Kars Yöresi
	<i>Tariu Bölgesi</i>	Aşağı Çoruh Vadisi
	<i>Pute şehri</i>	Rioni Nehri civarı
	<i>Zua şehri</i>	Sarıkamış Horasan arası
	<i>Asqalasi ülkesi ve Şaşilu şehri</i>	Süngütaş, Sarıkamış –Horasan arası
	<i>Saski, Ardaraki, Baltulhi ve Qabilu - boyları</i>	Hasankale-Horasan arası
	<i>Quuni şehri</i>	Çıldır Gölü
	<i>Uburda ülkesi</i>	Nahçıvan
	<i>Tariuni ülkesi ile Uzinabitarna</i>	Aşağı Çoruh vadisi
	<i>Bi[.]hau[.]zuni</i>	Sevan Gölü
	<i>Iş[]luburani'den ülkesi</i>	Sevan Gölü
	<i>Ahuriani şehri, Astu şehri</i>	Sevan Gölü
3.yıl	<i>Kuarzani, Ultuza, Uriani, Muruzu ve Irkuini şehri</i>	Sevan Gölü çevresi
4. yıl	<i>Hate ve Supa(ni) ülkeleri</i>	Malatya-Elazığ
	<i>Niruba ülkesinin vadisi</i>	Tabal Bölgesi
5.yıl	<i>Kulaşhini ülkesi</i>	Modern Kolar dağları
	<i>Buştu ülkesi</i>	Diyala nehrine kadar
	<i>Şharara şehri- Babilu ülkesi- Baruata ülkesi - Barşua ülkesi</i>	Diyala Vadisi
6.yıl	<i>Asur Bölgesi</i>	Kuzey Irak

	<i>Mana ülkesi - B(P)arsua ülkeleri</i>	Urmiye Gölü Güneyi
7.yıl	<i>Bushtu ülkesini (ve) Tariuni Ülkesi</i> ¹⁸¹	Diyala nehri ve Aşağı Çoruh vadisi
	<i>Iani Ülkesi -Mana Ülkesi -Buşthu Ülkesi</i> ¹⁸²	Urmiye Gölü'nün Güneyi,
	<i>Eratele şehri</i>	Belirsiz
	<i>Iani ve Eratele şehirleri</i> ¹⁸³	Belirsiz (Urmiye Gölü?)
8.yıl	<i>Buštu Ülkesi ve Tariu ülkesi</i>	Diyala Nehri ve Aşağı Çoruh Vadisi
	<i>Arha Ülkesi</i>	?
	<i>Buštu Ülkesi, Aburza Şehri, Quaduqaniu Şehri, ve Mana Ülkesi</i>	Urmiye Gölü'nün Güneyi,
9.yıl	<i>Irkiuni ülkesi</i> ¹⁸⁴	Urmiye Gölü'nün Güneyi
10.yıl	<i>Mana ülkesi –B(P)arsua</i>	Urmiye Gölü'nün Güneyi
	<i>Buştu ülkesi</i>	Urmiye Gölü'nün Güneyi
	<i>Aşqaia ülkesi- Ugishtini ülkesinin Şhatiraragani bölgesi</i> ¹⁸⁵	Buştu ülkesi içerisinde
11.yıl	<i>Mana ülkesi</i>	Urmiye Gölü'nün Güneyi
12.yıl	<i>Tuaratsini ülkesinin vadisini(?) (ve) Gurku ülkesi</i> ¹⁸⁶	Murat Su yakınlarında, Van Gölü'nün batısı
	<i>Mana ülkesi</i>	Urmiye Gölü'nün Güneyi

¹⁸¹ Diakonof-Kashkai:84

¹⁸² Diakonof-Kashkai:32

¹⁸³ Diakonof-Kashkai:28

¹⁸⁴ Diakonof-Kashkai:32

¹⁸⁵ UKNI:127,4

¹⁸⁶ Diakonof-Kashkai:32

13.yıl	<i>İran Mana ülkesi Tahkimatlı, kralı, Şhimerihadiri şehri Kuarzani, Ultuza, Uriani, Muruzu ve Irkuini şehri</i>	Urmiye Gölü'nün Güneyi,
14. yıl	<i>Urme ülkesi</i>	Diyarbakır'ın Kuzeyi
19.yıl	<i>Diauehi ülkesi (son sefer)</i>	Sarıkemiş ile Aşkale arası – Hasankale-Horasan civarı

Tabloya baktığımızda I.Argişti'nin Urartu Krallığı'nın genişlemesindeki rolü açıkça görülmektedir. Seferler, Doğu Anadolu'ya ve İran üzerine yoğunlaşmaktadır. Urartu toprakları genellikle güneye doğru genişlemiştir. Bununla beraber Karadeniz'in kuzey taraflarına da seferler yapılmıştır. Urartu tarihi ile ilgilenen araştırmacılar yer belirlemede ihtilaf içinde olmuşlardır. Bizim verdiğimiz yerler kesin olmamakla beraber bilim adamlarının ortak bir noktada birleştikleri alanlardır.

Urartu Krallığı, M.Ö. 8. Yüzyıllarda en geniş sınırlarına I. Argişti, II. Sarduri ve I. Rusa yönetiminde ulaşmıştır. Söz konusu kralların yazıtlarında aynı dönemde yaşayan Asur krallarına benzer şekilde yıllık seferler yaptıkları ve bunların sonucunda elde ettikleri ganimetler yoluyla krallığa önemli bir ekonomik gelirden bahsedilmektedir.¹⁸⁷

Işpuini (M.Ö. 830/825 - 810) zamanında askeri, mimari ve kültürel bakımdan gözle görülür bir ilerlemeye başlayan Urartu Krallığı'nın, Minua (M.Ö. 810 - 780) ile I.Argişti (M.Ö. 786 - 756) Dönemi'nde de Doğu Anadolu'daki en sağlam siyasi birlik olduğu görülmektedir. Bu duruma bağlı olarak artmakta olan doğal kaynak ve insan gücü ihtiyacının karşılanması, ayrıca ülke birliğini sarsacak saldırılarında önlenmesi için bir dizi askeri tedbirlere gidilmiştir. İlk olarak Tuşpa'ya gelen doğal güzergâhlar kontrol altına alındı. Akabinde inşa edilen sitadel ve garnizonlarla, bilhassa güneydoğu ve kuzey istikametlerine sistemli seferler icra edildi.¹⁸⁸

¹⁸⁷ Zimansky, a.g.e., s. 292

¹⁸⁸ Yıldırım, a.g.e., s. 193

Genel anlamıyla Minua oğlu I.Argiştı Dönemi'nde Urartu, yükselişini devam ettirmiştir. Akdeniz'e ve Anadolu'ya açılan ticaret yollarını kontrolü altına almıştır. Transkafkasya Bölgesi'ni kurduğu şehirlerle denetimi altında tutmuş ve batısında yer alan Hitit ülkelerine karşı başarılı seferlerde bulunmuştur. Kesin olmamakla birlikte Kuzey Suriye, Urartu himayesine girmiş ve Assur'a karşı başarılar elde etmiştir.

I.Argiştı 'nin Van sitadelinin güney kayalıklarında yer alan ve “**Horhor Yazıtları**” adı verilen yıllıklarda kuzey ülkelerine yapılan askeri seferlerden sıklıkla bahsedilmektedir. Bu yazıtlardan ikinci ve üçüncü yıl seferlerinin kuzey ülkelerine düzenlendiğini öğrenebilmekteyiz. Bu seferlerin Urartu açısından başarılı olduğunu, bölgede yer alan Šoški, Ardarogi, Baltulhi ve Qabiluhi beylerinin Urartu karşısında mağlup olmasından ve bu ülkeleri yönetecek bir vali göndermesinden anlıyoruz.¹⁸⁹ Ayrıca Diauehi gibi güçlü bir krallığında bu seferde yenilgiye uğratılarak krallarının haraç ve vergi ödemek şartıyla bağışlandığı da kayıtlarda yer almaktadır.¹⁹⁰

Erzincan, Erzurum, Bayburt, Kağızmanve Çoruh Vadisi bakır madenleri bakımından önemliyerlerdir.¹⁹¹ I.Argiştı Dönemi'nde ele geçirilmek istenen bölgeler “Malatya, Elazığ, Muş, Van, Erzincan, Erzurum ve Pasinler”den oluşmaktadır.

I.Argiştı sadece çevre bölgeyi ele geçirmekle kalmamış, Asur'un genişlemesine karşı da mücadele etmiştir.¹⁹² MÖ.780 yılında tahta geçmiş olan I.Argiştı Dönemi'nde söz konusu seferler düzenli hale gelmiş ve Diauehi Devleti'nin topraklarının fethedilmesi ile tamamlanmıştır. Ayrıca I.Argiştı, Diauehi'yi ele geçirerek¹⁹³ Kolha ülkesinin sınırına ulaşmıştır.

Şunu belirtmek gerekir ki inceleyeceğimiz Kral Dönemi'nde Urartu toprakları geniş sınırlara ulaşmıştır ve devlet Yükselme Dönemi'ni yaşamıştır. Biz bu seferleri yıl yıl yazıtların bize verdiği bilgiler oranında inceleyeceğiz. Şimdi yapılan seferleri tek tek yazıtların ışığında inceleyelim.

¹⁸⁹ UKN 127

¹⁹⁰ Payne, **a.g.e.**, s. 150

¹⁹¹ Belli, **a.g.e.**, s. 24 - 25

¹⁹² Lanfranchi, **a.g.e.**, s. 17; Harmanşah, **a.g.e.**, s. 8

¹⁹³ Argiştı tahta geçmesinin hemen ardından Diauehi bölgesine sefer düzenlemeye başlamıştır. Urartu Kralı, kuzeydoğu bölgelerine sefer düzenlemeden önce kuzeybatı bölgelerinde hâkimiyetini ve güvenliğini tam olarak sağlamak istemiştir. Slattery, **a.g.e.**, s. 178

I.Argişti (M.Ö. 786 - 756) saltanatının ilk yıllarında, Diauehi üzerinde kesin bir kontrol sağlayabilmek için babası Minua'dan sonra ikinci bir sefer daha düzenlemiştir. Urartu Kralı'nın, bu sefer esnasında Urartu'dan kuzeye açılan yolları takip ettiği görölmektedir. Selefı Minua gibi önce Diauehi'nin başkenti şaşılı'yu fetheden I.Argişti, akabinde **“geçit ülkeleri”** sınırında yer alan Zua'ya yönelmiş ve bu bölgedeki askeri icraatlarını tamamladıktan sonra yönetiminde de değişiklik yaparak Diauehi ülkesini Urartu Krallığı'na bağlamayı başarmıştır. Söz konusu ülke, merkezden gönderilen ve EN- NAM ismi ile bilinervaliler tarafından yönetilmiştir. I.Argişti'den sonra yazılı belgelerde Diauehi adı görölmemeye başlar.¹⁹⁴

III.Salmanassar (M.Ö.859-824)'ın bu seferinden takribi kırk yıl sonra, Urartu krallarından Minua (M.Ö.810–786) ve I.Argişti (M.Ö.786 - 756)'ye ait yazıtlarda, Fırat'ın kolu Karasu'nun Kaynak Bölgesi'nin de dâhil olduğu alan içinde **“Diauehi/Diauhi”** adlı ülke karşımıza çıkmaktadır. Urartuların kuzey ve kuzeydoğuya açılmalarını engelleyen Diauehi Krallığı'na, muhtemelen M.Ö.9.yüzyıl sonlarında düzenlenen iki önemli sefer neticesinde bu krallığın Urartu sınırlarına dâhil olduğunu görmekteyiz.¹⁹⁵

¹⁹⁴M.T. Tarhan-V. Sevin, **a.g.e.**, s. 275; Burney - Lang, **a.g.e.**, s. 137

¹⁹⁵Ünsal, **a.g.e.**, s. 138

Tablo 3.1: Ureiu Şehri - Witeruhi Şehri Artarmu ülkesinin esir ve ganimet sayısı¹⁹⁶

Ureiu şehri - Witeruhi şehri		Artarmu ülkesi	
Delikanlı	19.225	Kadın	11.000
Canlı savaşçı	10.140	Erkek	?
Kadın	23.280	Toplam kişi	20.279
At	1.104		
Büyükbaş hayvan	35.015		
Küçükbaş hayvan	100 bin X on bin 1.829		

''... Argišti der ki:... Argitti der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden yardım) istediğim için efendi tann Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya, ve tanrı Şivini'ye, yalvardım. Aynı yıl içinde) yine savaşçılar topladım ve Diauehi (Ülkesi'ne) karsi ve Diauehi'nin Kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım. Şeriazi Ülkesi'ni ele geçirdim, şehirleri yaktım ve kaleleri yerle bir ettim. Pute Şehri'nin güneyindeki(?), Biani ülkesi'ne ve Huşa Ülkesi' ne kadar ilerledim. Tariu Bölgesi'ni(?) bıraktım, Zabahae ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Zabahae Ülkesi'ni ele geçirdim ... Uzinabitarna Şehri'ne ve Büyük Sirimu Dağı'na kadar ilerledim. Igani Ülkesi'nin Magaltu Şehri'nin bölgesini bıraktım ve Eriahi Ülkesi'ne vardım. Apuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Ureiu Sehri'ni ve krali şehir Uiteruhi'yi ele geçirdim. 19.255 delikanlı, 10.140 canlı savaşçı ve 23.280 kadın olmak üzere toplam 52.675 kişi, (o) yılın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 1.104 at, 35.015 büyükbaş hayvan ve 100 bin, X on bin 1.829 küçükbaş hayvan sürdürdüm. Argišti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım ''¹⁹⁷

Tablo 3.1'de verilen rakamlar kesin olmamakla beraber I.Argišti'nin ele geçirdiği yerlerden bol miktarda ganimet aldığı, bölgeleri vergiye ve dolayısıyla kendi ülkesine bağladığı görülmektedir. Bu sadece buraya özgü bir durum değildir. Zira diğer ele geçirilen yerlerde de ganimet ve insan sayısı eksik olduğundan toplam hesaplama mümkün olmamaktadır.

¹⁹⁶ Erim Konakçı: Urartu Kralığı'nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri (Yüksek Lisan Tezi) İzmir-2006

¹⁹⁷ Margaret, R.P. Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları

Tablo 3.2 : I.Argiști'nin Kuzey Seferleri ve Horhor Yazıtları¹⁹⁸

Qada,Aşgalaşi Ülkesi		Diauehi Ülkesi	
Delikanlı	15(?)181	Altın	41mina Sat(?)
Erkek	2734	Gümüş	37 mina
Kadın	10(?)604)	Bakır	10.000 mina
At	4426	Binek	1000
Büyükbaş Hayvan	10(?)478	Büyükbaş Hayvan	300
Küçükbaş	73770	Küçükbaş	0.000

“Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Diauhi Ülkesi(nin kralı) Utupurşini'yi yendi ve Abnulu Ülkesi'ni ele geçirdi. Onları Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin marağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiști sefere çıktı Argiști der ki: Diauhi (Ülkesi) yine ayaklandı. Savascılar topladım ve Diauhi (Ülkesne karşı sefere çıktım. ... ordum önünde göründü... Argiști der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi, tanr Teişeba, tann Sivini ve Biainili Ülkesi'nin(bütün) tanrılarına yalvardım ... [Bia] ülkesi'ne ve Huşa Ülkesi'ne kadar ilerledim. Didi Ülkesi'ne ve Zua Şehri'ne karşı sefere çıktım ve Diauhi Ülkesi'nin kralı şehri Zua'yı yaktım. Zua şehrinde bir yazıt diktim. Asqalasi Ülkesi'ne doğru, ülke kapısından(?) geçtim. 105 kale yerle bir ettim ve 453 şehir yaktım. Oradaki üç ülkeyi ele geçirdim (ve onların) halkımı benim ülkeme kattım: Qada ülkesi'ni, Asqalaşi Ülkesi'ni ve Şaşilu Şehri'nin ülkesini. 15(?).181 delikanlı, 2.734 erkek, 10(?).604 kadın, 4.426 at, 10(?).478 büyükbaş hayvan ve 73.770 küçükbaş hayvan (sürüp çıkardım). 4 kral hadım ettirdim(?): Şaški, Ardaraki, Baltulhi ve Qabilu (boylarının krallarını). Yerlerine valiler atadım. Diauhi Ülkesi'nin kralını esir ettim. Haraç (ödemesi koşulu) ile yaşamını bağışladım. Diauhi'li, Argiști'ye bu haracı verdi: 41 mina saf(?) altın, 37 mina gimils, X on bin 0.000 mina bakır, 1.000 binek, 300 büyükbaş hayvan ve X

¹⁹⁸ Erim Konakçı:Urartu Kralığı'nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri(Yüksek Lisan Tezi) İzmir-2006

on bin 0.000 küçükbaş hayvan. Bu haracı ... Diauhi (Ülkesi)ne her yıl versin diye buyurdum: ... mina saf(?) altın, 10.000 mina bakır, ... (bas) boğa, 100 (bas) inek, 500 (bas) koyun, 300 binek, ' ,¹⁹⁹

İgani, Eriahi ve Uiteruhi gibi Transkafkasya'da bulunan ülkeleri de fethettiği görülür. Aynı yıl içinde Diauehi ülkesi kralı tekrar Urartu'ya karşı ayaklanmış ve I.Argiştı ordusuyla birlikte buraya giderekülkeyi yakıp yıkmış ve Diauehi Kralı'nı tahttan indirmiştir.

Diauehi ülkesinin Urartu topraklarına katılması ve Kolha ülkesi ile komşu olması konusundabilgi veren Urartu sefer yazıtlarında, belirtilen Huşa ve Bia(ne)'nin Kolha'ya bağlı olması muhtemeldir. Pehlivan, Dayaeni ya da Diauehi'nin asıl topraklarının Sarıkamış ve Aşkale arasındadı olduğunu ifade etmektedir. Fakat M.Ö. 13. yüzyılda Urartu Krallığı'na bağlanmasını göz önünde bulundurarak, M.Ö. 8. yüzyıla kadar kuzeyde Çoruh Vadisi'nin, güneyde ise Erzincan-Varto arasında çizilecek sınıra kadar uzanan alanın, etki sahalarının içerisinde kaldığına inanmaktadır.

Diauehi ülkesinin, ana yerleşim sahası Erzurum ve çevresidir²⁰⁰.

Diauehi ülkesinin sınırları konusunda tahminler hemen hemen birbirleriyle örtüşmektedir²⁰¹.

I.Argiştı'nın kuzey seferlerinde ele geçirdiği ganimet ve vergilere bakıldığında bölgenin zenginliği ortaya çıkmaktadır.

¹⁹⁹ Margaret, R.P. Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları s.177-178

²⁰⁰ Belli-Ceylan 2002, 124 Doğu Anadolu Bölgesi ve çevresinde uzun yıllar boyunca çeşitli araştırmalarda bulunan Belli, Diauehi'nin sınırlarını, "Hasankale, Erzurum, Erzincan Ovalarının kuzeyinden Karadeniz dağlarının eteklerine" uzanan bir alan olarak belirlemiştir.

²⁰¹ Köroğlu 2011, s.12 vd-San 2000, s.21 Bu yazarlar Hasankale-Horasan ve Sarıkamış arasındaki bölgeleri Diauehi'nin sınırı olarak ifade etmişlerdir.

Tablo 3.2: Sevan bölgesi haraç ve ganimet oranları²⁰²

Yer: Sevan bölgesi haraç (Zua şehri)	
Delikanlı	15 (?)181
Canlı savaşçı	
Kadın	604
At	10 (?).4426
Büyükbaş hayvan	10 (?). 478
Küçükbaş hayvan	73770
Erkek	2734

İrpuni kenti, Urartu Devleti'nin büyüklüğünü göstermek, bu bölgelerde yaşayan düşmanlara korku vermek ve bölgenin askeri kontrolünü elinde tutmak için yapılmıştır. Tablo 3.3'de Sevan bölgesi haraç ve ganimet oranları verilmiştir. Buna göre, Urartu'nun yaptığı sefer sonucunda Transkafkasya'nın Sevan Gölü'ne kadar olan bölgeleri kontrolü altına aldığı açıkça görülmektedir. Böylece Urartu, yaklaşık olarak bugünkü Ermenistan topraklarına kadar olan bölgeyi,²⁰³ kontrolü altına almış. Bu sebeple yukarıda metinde adı geçen İrpuni(Erebuni) şehrini, bu bölgenin kontrolünü elinde tutabilmek için önemli bir üs olarak kullanmıştır.

Kurulan şehre Hate ve Şupa'dan getirilen insanlar yerleştirilmiştir. Bu politika erken toplumlarda sıkça karşılaşılan bir durumdur. Burada adı geçen "savaşçılar iskânı", garnizonların batıdan kuzeye doğru taşınmış olabileceğini göstermektedir. I.Argiştı aynı yılın devamında, "Uburda ülkesi"ne karşı sefer düzenlemiş, sefer sonucunda Uburda ülkesini de ele geçirmeyi başarmıştır.

I.Argiştı'nın Zivin Yazıtında Diauehi Kralı'na yardımı için gelmiş olan kabilelerin nasıl imha edildiğinin ve iktidarının sonuna doğru Diauehi ülkesinin tamamını Urartu toprağına kattığı detaylı olarak görülmektedir. Böylece Diauehi ülkesi ortadan kaldırılmıştır. M.Ö 756'de tahta geçen II. Sarduri, Urartu ve Kolha'ya komşu olmuş ve söz konusu devletlerle ticari ve kültürel alanda alışverişler yapmıştır.

²⁰² Urartu Krallığı'nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri, Erim Konakçı 2006 İzmir Yüksek Lisans Tezi

²⁰³ Salvini, **a.g.e.**, s. 70; Teknik ve Kültürel Değerleriyle Tarihi Sulama, **a.g.e.**, s. 18

II.Sarduri tahta oturduğunda ülke oldukça güçlüydü. II.Sarduri'nin uyguladığı yayılmacı siyaset ve fetihler yoluyla devlet daha da genişlemiş ve bu kapsamda Kolha ülkesiUrartu Devleti'nin hâkimiyeti altına alınmaya çalışılmıştır.

II.Sarduri, bu amacı doğrultusunda Kolha ülkesi üzerineiki sefer yapmıştır. Seferlerin amacı genel olarak Kolha ülkesinininsınır bölgeleri olmuş ancak bu girişimi tahminen başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Tablo 3.3: Diauehi ülkesi haraç ve ganimet oranları²⁰⁴

Yer	Ele Geçirilenler
Diauehi Ülkesi(Kolha)	
Para	41 mina altın, 37 mina gümüş ve 10.000 mina bakır madenin,....saf altın,10 000 mina bakır
At	331, 1000
Büyükbaş hayvan	300
Koyun	10 000
Sığır	100
Koyun	500
Binek atı	300

Tablo3.4'tende anlaşılaçağı üzere Diauehi ülkesinin yıllık vergi olarak belirli bir haraç vermeyi kabul ettiğı görölmektedir. Diauehi ülkesinin ekonomik faaliyetlerini incelediğimizde, merkez ile doğudaki bölgelerin tarım ve hayvancılık, batı ile kuzey bölgelerin ise madencilikaçısındanoldukça zengin olduğu değerlendirilmektedir. Urartuların bu bölgeye düzenlediğı seferlerin bir diğer önemli nedeni de bölgenin maden zenginliklerini kontrol altına alma ve kendisine bağı krallıklar vasıtasıyla bu bölge ekonomisinden yararlanma amacı olduğu anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte, Artvin yakınlarında tespit edilen altın yatakları ile Bayburt'ta bulunan bakır ve gümüş yatakları bu yazıtlardaki bilgileri teyit

²⁰⁴ Erim Konakçı:Urartu Kralığı'nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri(Yüksek Lisan Tezi) İzmir-2006

ederniteliktir.²⁰⁵Yerleşim yerleri açısından da önemli bilgilerin bulunduğu Surp Sahak Kilisesi yazıtında, 3 ülke,105 sitadel ve 453 şehir isminin yer alması, söz konusu bölgenin yoğun bir iskâna tâbi tutulduğunu göstermektedir. Diauehi ülkesine düzenlenen askeri seferlerden sonra Hanak/Ortakent Yazıtı'nda da görüleceği üzere Urartu Kralı kuzeydoğuya yönelir ve Aras Nehri boyunca ilerleyerek Sevan Gölü civarında yer alan Tariuni ülkesi ile Uzinabitarna²⁰⁶ şehrini ele geçirir.

Husa ve Bia ülkelerine kadar ilerleyerek Aşqalaşi'ye kadar gittiğini ifade eden I.Argišti Yazıtı'nda Diauehi Kralı'nın kendisine haraç vermek suretiyle bağlılığını gösterdiğini ifade etmiştir. Ayrıca Tablo 3.4'de Diauehi ülkesinden elde edilen ganimet oranları detaylı olarak ortaya konulmuştur. Bunun yanı sıra I.Argišti'nin bölgede 6 sitadel ve 50 şehri tahrip ettiğini, çok sayıda insan katlederek, sağ kalanlarında çoğunu esir almak suretiyle kendi ülkesi olan Tuşpa'ya götürdüğünü gururla ifade etmektedir.²⁰⁷

‘‘Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Minua oğlu Argišti der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Aynı yıl Uburda Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Uburdalhi Ülkesi'nin Kralı İs[J]luburani'den(?) Ülkesi'ni aldım. Kralı şehir Irdua'yı ve ... Uišuşi Ülkesi'ni ele geçirdim. Oradan erkek ve kadınlar götürdüm. Oradan Hani Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım. Bi[J] Şehri'nin halkını da yaktım. 8.648 delikanlı, 2.655 canlı erkek ve 8.497 kadın olmak üzere toplam 19.790 kişi (o yılın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 232 at, X bin 803 büyükbaş hayvan ve 11.626(?) küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Argišti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları yaptım. ’’²⁰⁸ demektedir

²⁰⁵Diakonoff - Kashkai, **a.g.e.**, s. 83.

²⁰⁶ Diakonoff - Kashkai, **a.g.e.**, s. 97 Bu yazarın vermiş olduğu bilgiye göre Çıldır Gölü civarındadır.

²⁰⁷Çilingiroglu, **a.g.e.**, s. 193 Sevin, **a.g.e.**, s. 105; Dinçol - B. Dinçol, **a.g.e.**, s. 110; Payne, **a.g.e.**, s.

84 Bingöl, **a.g.e.**, s. 116; Ünsal, **a.g.e.**, ss. 130 - 134; Diakonoff - Kaskai, **a.g.e.**, s. 97

²⁰⁸ Margaret, R.P. Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları

Tablo 3.4: Diauehi ülkesinin ganimet oranları²⁰⁹

Yer	Ganimet ve Esirler
Diauehi ülkesi	
Delikanlı	8648 Toplam 19.790 kişi
Canlı erkek	2655
Kadın	8497
At	232
Büyükbaş hayvan	x.bin 803
Küçükbaş hayvan	11.626(?)

Sevan Gölü ve Erzurum civarında elde edilen başarılar Urartu'ya son derece zengin ganimet ve verginin gelmesini sağlamıştır. Ancak, bu defa haraç listesine geleneksel maddelere ek olarak bölgeden çok sayıda insan esir olarak eklenmiştir. Urartu Kralı I. Argišti bu bölgeden aldığı 19.255 çocuk, 10.140 savaşçı ile 23.280 kadını Urartu ülkesine götürmüştür.

‘... Argišti der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, ve tanrı Şivini'ye, yalvardım. Aynı yıl (içinde) yine savaşçılar topladım ve Diauehi (Ülkesi'ne) karşı ve Diauehi'nin Kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım. Şeriazi Ülkesi'ni ele geçirdim, şehirleri yaktım ve kaleleri yerle bir ettim. Pute Şehri'nin güneyindeki(?), Biani Ülkesi'ne ve Huşa Ülkesi' ne kadar ilerledim. Tariu Bölgesi'ni(?) bıraktım, Zabahae Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Zabahae Ülkesi'ni ele geçirdim ... Uzinabitarna Şehri'ne ve Büyük Sirimu Dağı'na kadar ilerledim. Igani Ülkesi'nin Magaltu Şehri'nin bölgesini bıraktım ve Eriahi Ülkesi'ne vardım. Apuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Ureiu Şehri'ni ve kralı şehir Uiteruhi'yi ele geçirdim. 19.255 delikanlı, 10.140 canlı savaşçı ve 23.280 kadın olmak üzere toplam 52.675 kişi, (o) yılın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 1.104 at, 35.015 büyükbaş hayvan ve 100 bin, X on bin 1.829 küçükbaş hayvan sürdirdim. Argišti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde) yaptım.’²¹⁰

²⁰⁹ Erim Konakçı: Urartu Kralığı'nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri (Yüksek Lisan Tezi) İzmir-2006

²¹⁰ Margaret, R.P. Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları s.150

Bu sayıdaki topluluğun alınıp başka bölgeye yerleştirilmesi I.Argiști'nin kuzey ve kuzeydoğu ülkelerindeki sorunu bütünüyle çözmek niyetinde olduğunu göstermektedir.²¹¹I.Argiști'nin sonrasında başa geçen oğlu II.Sarduri Sevan Gölü çevresinde hâkim olan kavimlere karşı sefere çıktığında babasının sağladığı düzenle buradaki asayışı kısa sürede sağlamıştır.²¹²

Bu dönem ile ilgili bir diğer önemli yazıt ise ilçenin ismi ile anılan Sarıkamış Yazıtı'dır. Sözü edilen yazıt ile Sarıkamış Bölgesi'nde bulunan Zivin (Süngütaş) Yazıtı arasındaki temel fark yazıtların farklı krallar tarafından kaleme alınmasıdır. Zivin (Süngütaş) Yazıtı, Urartu Kralı Minua'ya ait olup ,Sarıkamış Yazıtı ise selefi gibi kuzeye yönelik seferleri devam ettiren Kral I.Argiști'ye aittir.

I.Argiști Dönemi'nde, Mİnua Dönemi'nde görülen vasallık sistemi terk edilerek merkezden gönderilen valiler(LU EN-NAM) tarafından ülke yönetilmeye çalışılmıştır. I.Argiști'nin takip ettiği bu politika dikkatle incelendiğinde bölgenin tamamen Urartu hâkimiyeti altına girdiğini ve uygulamış olduğu Diauehi politikasında başarılı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. I.Argiști Dönemi'nde Urartu Krallığı'nı etkileyen bir diğer önemli husus ise kuzeyden gelen göçebe kavimler mevzusudur.

I.Argiști'nin 3. yılı seferi (M.Ö. 784-783) diğer iki sefer gibi Sevan Gölü çevresinde hayatlarını idame ettiren Kuarzani, Ultuza, Uriani, Muruzu ve Irkuini gibi toplulukların itaat altına alınması için yapılmıştır. I.Argiști, bu seferi saltanatının on üçüncü yılında tertip etmiştir. Bunun neticesinde Uiteruhi ve Etiu ülkeleri Urartu hâkimiyetine girmiştir.²¹³

I.Argiști, daha önce de yaptığı toplu nüfus göç ettirme politikasını bu sefer sonunda da uygulamış. Binlerce sığır ve atın yanı sıra 20,279 kişi bu bölgeden alınarak başka bir yöreye nakledilmiştir.

Tanrı Haldi kendi mizrağmula sefere çıktı. Abril ane Ulkesi'ni, Aniştirga ülkesi'ni, Quarza Ultuza Ülkesi'ni ele geçirdi ve (onları) Argiști önünde yere çaldı.

²¹¹ Çilingiroğlu, a.g.e., s. 68

²¹² Çilingiroğlu, a.g.e., s. 78

²¹³ UKN,127.

“Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mizrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiști sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiști der ki: Etiuni Ülkesi'ni ele geçirdim. []ue Ülkesi'ne ve Uduri-Etiuhi ülkesi'ne kadar ilerledim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Argiști der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya ve tanrı Sivii'ye, yalvardım. Aynı yıl Umelu ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Uria Ülkesi'ni ve Tertubi Ülkesi'ni ele geçirdim. Muruzu[] boyunu yendim. Güç kullanarak kayalıktaki tahkimatlı kaleyi aldım. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Krali şehir Ubaildu'yu ele geçirdim ... Ku[]rupira Ülkesi'ne Tarra[] Ülkesi'ne kadar ilerledim. İd[]ku! nede Şehri'ne karşı sefere çıktım ... Erkek ve kadınlar sürgün ettim ... Irkiuni Ülkesi'ni ele geçirdim .. kadar ilerledim ... Artarmu[] Ülkesi'ne i sefere çıktım ... güç kullanarak ... (Onları dışarıya attım ... Şehirler ... kadar ilerledim ... kadar ... 3(?) ... 11.000 ... kadın ... toplam 20.279 kişi, (o) yılın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm”²¹⁴

Yazıtlarda geçen bir diğer önemli hususda, Anadolu’da etkin bir güç olan İskitlerin de, Urartuların kayıtlarına geçmiş olmasıdır.

İşkigulu üzerine tertiplenen bu seferin akabinde,²¹⁵ M.Ö.768’de Diauehi ülkesinde ayaklanmalar görülür. Fakat bu ülkeye ve Kralı Utupurşini'ye karşı herhangi bir seferin düzenlenmiş olduğuna dair kaynaklarda bir bilgiye rastlamamaktayız. Sonuçta bu ülkenin vassallıktan çıkarılarak tamamen Urartu topraklarına katılmış olabileceği sonucu ortaya çıkmaktadır.

I.Argiști’nin saltanatının ilk yıllarından itibaren takip ettiği yayılmacı ve başarılı ekonomik politikalar, Urartu Krallığı’nın geniş sınırlara ve ekonomik zenginliğe ulaşmasına neden olmuştur. Urartu Kralı maden bakımından zengin olan Malatya (Melitea) ve Erzurum (Diauehi)’u vasal bir duruma dönüştürerek krallığı ekonomik yönden kısa bir sürede güçlendirmeyi başarmıştır. I.Argiști ekonomik

²¹⁴ Margaret, R.P. Urartu Çivi yazılı Belgeler Kataloğu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları s.151

²¹⁵ Yazıtta adı geçen İşkigulu ülkesi Yakın Doğu tarihinde İskit adının ilk kez karşımıza çıkışıdır. Gökçe Gölü civarındaki ülkelerde alınan önlemlere ve nüfus aktarmalarına karşın göçebe kavimler tehlikesinin ortadan kaldırılmadığı anlaşılmaktadır. Birkaç saltanat dönemi söz konusu kavimler Urartu ve Asur için çok önemli sorunlara davetiye çıkaracaklardır. Demir, 2008, 11. Von Loon, a.g.e., s. 66; UKN I: 133

yönden güçlenen krallığa Erebuni (Arin-Berd) ve Arğıstihinili(Armavir-Blur) gibi büyük kentler inşa ettirmek suretiyle sulu tarımın gelişmesini de sağlamıştır.

Bu merkezlerin ve sulama kanallarının inşa aşamasında ihtiyaç duyduğu insan gücünü seferler sırasında ele geçirdiği esirleri kullanarak sağlamıştır. I.Argiştî'nin önceden de belirttiğimiz üzere dış politikada da büyük başarılar elde etmiştir. I.Argiştî güney komşusu Assur'un zayıflamasından istifade ederek,Kuzey Suriye'yi sınırlarına dâhil etmiştir ve Batı İran içlerine kadar yayılmıştır.

I.Argiştî kuzey seferlerini ise daha çok Aras Nehri'nin kuzeyine doğru gerçekleştirmiştir. Urartu Kralı kuzeye yönelik seferleri sırasında kuzeyde Sevan Gölü ve Erzurum'un civarı ile kuzeydoğuda Transkafkasya'ya kadar uzanmıştır.²¹⁶ Yukarıdaki bilgiler ışığında I.Argiştî Dönemi'nde Urartu Krallığı'nın ekonomik, siyasal ve askeri alanda gücünün zirvesine ulaştığını söyleyebiliriz.

Urartuların söz konusu bölgeye oldukça önem verdiği yazılı belgelerde ve arkeolojik kalıntılarda açıkça görülmektedir. Örneğin, Urartularbölgeyi M.Ö. 8. yüzyıl başlarında, Kral Minua (M.Ö.810- 785/80) Dönemi'nde fethetmişler ve ülkenin eyalet sistemi içine dahil etmişlerdir.Bölgedeki Urartu faaliyetleri, M.Ö. 7. yüzyılın başlarında, yani II. Rusa Dönemi'nde de devam etmiştir.²¹⁷

Sevin,Urartuların Gümüşhane civarındaki madenlerden Diauehi yoluyla faydalanmaya çalıştıklarını ifade eder²¹⁸.Çilingiroğluise kuzey bölgesinden gelen göç dalgalarını durdurmak ve değerli madenlerden yararlanmak amacıyla I.Argiştî'nin kuzeye sefere çıktığını belirtmektedir.²¹⁹

Belirli bir bölgede sorun çıkartan halkların buradan alınarak yerlerine başka bir bölgeden getirilen halkların yerleştirilmesi, Urartu krallarının Minua Dönemi'nden itibaren başvurmuş oldukları bir yöntemdir ve bu uygulamanın Assurlulardan alındığı düşünülmektedir. Toplu nüfus aktarımlarının aynenAssur'da olduğu gibi Urartu'da da belli nedenleri vardır.

²¹⁶ Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 67 - 78; Ünsal, **a.g.e.**, s. 135; Bingöl, **a.g.e.**, s. 120

²¹⁷ Sevin, **a.g.e.**, s. 278

²¹⁸ Sevin, **a.g.e.**, s. 105-106,

²¹⁹ Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s.36; Çiğdem - Özkan -Yurttaş, **a.g.e.**, s. 174

Bu nedenlerin başında Urartu merkez gücüne karşı ayaklanan toplulukları cezalandırmak ya da önlem almak amacıyla yapılan aktarımlar gelmektedir. İşpuini ve oğlu Minua'nın Anaşe şehrinden insanları göç ettirmesi ve daha sonraki dönemlerde, yani M.Ö. 785'te Uiteruhi ülkesindeki ayaklanmayı bastırmak için bu bölgeden taşınan toplam 52.675 kişi bu tür toplu nüfus aktarımına örnektir.

Toplu nüfusun aktarılmasındaki diğer bir amaç ise orduyu büyütmektir. Urartu Krallığı'nın sınırları içinde inşa edilen bazı kentlere de diğer bölgelerden Urartu otoritesine bağlı insanlar getirilerek yerleştirilmiştir. Buna örnek olarak, I. Argişti dönemi boyunca Erebuni'ye yapılan nüfus aktarımının bölgedeki siyasal düzen açısından önemli olmasıdır.²²⁰

I. Argişti iktidarının 4. yılında olasılıkla M.Ö. 783 – 782'de, Urartu ordusu batıdaki Hate²²¹ ülkesine sefere çıkar.²²² Hate ve Supa(ni) ülkelerinden 29.284 kişinin bir başka bölgeye götürüldüğü görülmektedir.²²³

‘‘Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Hate Ülkesi'ni ele geçirdi ve (kral) Hilaruada'nın Ülkesi'ni de ele geçirdi. (Onları) Argişti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argişti der ki: (onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Minua oğlu Argişti der ki: Tanrı Haldi ordunun önünden gitti. Hate Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Niriba Ülkesi'nin vadisini(?) ele geçirdim, ... Ülkesi'nin tahkimatlı [Jurmani Şehri'ni güç kullanarak aldım. Krali şehir [Jadani'yi ele geçirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Hate Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tuatehi boyunun bölgesini ve Melitea Şehri'nin güney(?) (tarafını) bıraktım ve Melia Irmağı'nın havzası(?)... altındaki Piteira Şeh ri'ne, Marmua Ülkesi'ne ve Qa[Jani Ülkesi'ne kadar ilerledim. Erkek ve kadınlar götürdüm. Kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım. 2.539 delikanlı, 8.698 canlı erkek ve 18.047 kadın götürdüm, toplam 29.284 kişi (o) yılın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. ... at, 17.962

²²⁰ Çilingiroğlu, a.g.e., s. 69

²²¹ Diakonoff - Kashkai, a.g.e., s. 34 - 35

²²² UKN 127

²²³ Diakonoff - Kashkai, a.g.e., s. 77: Erdoğan, a.g.e., s. 66

büyükbaş hayvan ve ... küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Minua oğlu Argiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım.''²²⁴

Urartu krallarının genel siyaseti gereği Sevan Gölü civarına yerleşim bölgeleri, sulama sistemleri ve tarım için araziler düzenlenmiştir.²²⁵

I. Argiști'nin 4. yıl seferleri sonucunda kurulan Erebuni sitadeline Hate ve Supa'dan 6600 "savaş adamı" yerleştirilmiştir.²²⁶

*''Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Etiuni Ülkesi'ni ele geçirdi ve Qehu Ülkesi'nin şehrini ele geçirdi. (Onları) Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Minua oğlu Argiști sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiști der ki: Gölün kıyısında bulunan Qehu Ülkesi'nin şehrini ele geçirdim ve Alištu Şehri'ne kadar ilerledim. Kadın ve erkekler sürdüm. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Minua oğlu Ar gisti der ki: Biainili Ülkesi'nin güçlendirilmesi ve düşman ülkesinin bastırılması için, Irpuni Şehri'ni yaptırdım. Yer çoraktı ve orada hiçbir şey yapılmamıştı. Orada büyük işler yaptım. (Oraya) Hate ve Supa ülkelerinden 6(?).600 savaşçı yerleştirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiști der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Aynı yıl Uburda Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Uburdalhi'nin Kralı Is[Jluburani'den Ülkesi'ni ele aldım .. ''*²²⁷

Bununla birlikte buradan alınmış olan diğer insanlar da Erebuni sitadelinin inşa edileceği bölgeye götürülerek sitadelin inşasında kullanılmış olabilir.²²⁸ Diğer bir nokta ise, 4. yıl sefer kayıtlarında batı bölgesinden aldığı insanların sınıflandırılmasını ve sayısını belirtmesine rağmen insanların nereye götürüldüğüne

²²⁴ Payne 157-158

²²⁵ Çilingiroğlu, a.g.e., s. 70; UKN, 127

²²⁶ Salvini, a.g.e., s. 69 - 70

²²⁷ Margaret, R.P. Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları s.178-179

²²⁸ Salvini, a.g.e., s. 69 - 70

değnilmemesidir.²²⁹Bununla ilgili bilgileri ise 1 yıl sonraki sefer kayıtlarında öğrenmek mümkündür²³⁰.

I.Argiști'nin iktidarı süresince gerçekleştirdiği toplu nüfus aktarımları sonucu 228.746 kişi bir başka bölgeye nakledilmiştir. Aktarılan nüfus içerisinde yazıtlardagörüleceği üzere sayı azalmıştır. Bu da öldürülen insan sayısının oldukça fazla olduğunu düşündürmektedir.²³¹

Bununla birlikte yazıtların hiçbirinde rakamsal açıdan öldürülen insanlara ait bir bilgi bulunmamaktadır. Yüksek sayıda nüfusun aktarılması I.Argiști Dönemi'nde nüfus aktarımı politikasına ne kadar önem verildiğinin en açık kanıtıdır.²³²

I.Argiști'nin iktidarının 5. yılına geldiğinde birçok kez Assur'a karşı yapmış olduğu seferler, yazıtlarda belirtilmektedir:

*''Tanrı Hal di kendi mızrağıyla sefere çıktı. Aşşur ordularını yendi ve 'Arsitani Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Argiști önünde yere çaldı. Minua oğlu Argiști der ki: Aşşur orduları için2 III. Sütun: ülkem ... Savaşçılar topladım. (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için tanrı Hal di'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Sivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Argiști der ki: Tanrı Hal di güçlü ve tanrı Hal di'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Hal di'nin büyüklüğüyle Dadi boyunun (ülkesi) önünde ... Kulaşı Dağı. ... 20.000 ... 11.439 erkek orada öldürdüm. Savaşçılar topladım ve kendi ülkemden götürdüm. Aynı yıl, Menabşuni Şehri'ne ve Dugama Şehri'ne karşı sefere çıktım ve ülkenin kralı şehir ... ele geçirdim. ... Buştı Ülkesi'nin Şarara Şehri'ni ele geçirdim ... Babilu Şehri'nin ülkesine karşı ... Baruata Ülkesi'ne ve Barşua Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Barşua Ülkesi'ni yok ettim ve şehirler yaktım ... 5(?)040 kişi (o) yıl(in esir sayıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm ... at, ... 9(?)87 büyükbaş hayvan ve 11 ... 5 ... küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Argiști der ki: Tanrı Hal di uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım ''.*²³³demektedir.

²²⁹Konakçı, a.g.e., s. 96

²³⁰Konakçı, a.g.e., s. 96

²³¹Konakçı, a.g.e., s. 96

²³²Konakçı, a.g.e., s. 96

²³³Margaret,R.P. Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu,Arkeoloji ve Sanat Yayınları

Tablo 3.5: Assur şehrine yapılan sefer sonunda ele geçirilen ganimet oranları²³⁴

Yer Assur(Menabšhuni şehri-Duqama şehri)	Ele geçirilen ganimet ve metalar
Delikanlı	20.000... 11.439
Büyükbaş hayvan	9(?)87
Küçükbaş hayvan	11. ...5...
At	?

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Aššur ordularını yendi ve Arsitani Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onlar) Argiști önünde yere çaldı. Minua oğlu Argiști der ki: Aššur orduları için III. Sütun: ülkem ... Savaşçılar topladım. (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Sivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Argiști der ki: Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Dadi boyunun (ülkesi) önünde ... Kulaşı Dağı. ... 20.000 ... 11.439 erkek orada öldürdüm. Savaşçılar topladım ve kendi ülkemden götürdüm. Aynı yıl, Menabšhuni Şehri'ne ve Dugama Şehri'ne karşı sefere çıktım ve ülkenin kralı şehir ... ele geçirdim. ... Buštu Ülkesi'nin Šarara Şehri'ni ele geçirdim ... Babilu Şehri'nin ülkesine karşı ... Baruata Ülkesi'ne ve Baršua Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Baršua Ülkesi'ni yok ettim ve şehirler yaktım ... 5(?).040 kişi (o) yılın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm ... at, ... 9(?)87 büyükbaş hayvan ve 11 ...5 küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Argiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde) yaptım.”²³⁵

Tablo 3.6'te Assur şehrine yapılan sefer sonunda ele geçirilen ganimet oranları verilmiştir. Ancak yazıtın bazı kısımları okunamadığı için rakamların tam

²³⁴ Erim Konakçı:Urartu Kralığı'nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri(Yüksek Lisan Tezi) İzmir-2006

²³⁵ Margaret,R.P. Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu,Arkeoloji ve Sanat Yayınları

olarak ne kadar olduğunu söylemek oldukça güçtür. Bu yüzden ele geçen insan ,ganimet ve metayı toplu olarak hesaplamak da zorlaşmaktadır.

Urartu Kralı'nın aynı askeri faaliyetleri, 6. yıl içinde de sürmektedir. Argiştı'nın 8. yılında Assur ordusuna karşı zafer kazandığı yazıtlarda ifade edilmiştir. Yazıtta Assur'un yanı sıra, “Dada” isimli kişinin de adının geçtiği görülmektedir. Bu kişinin isminin Assur kaynaklarında adı geçen Hubuškia Kralı Data(na) ile uyuşması I.Argiştı'nın Hubuškia ile de ilişkisi olduğunu²³⁶ göstermektedir.

Yazıtın devamında I.Argiştı'nın 8. yıl (aynı yıl) içinde “Buštu ülkesi”, “Aburza şehri”, “Quaduqaniu şehri”, ve “Mana ülkesi”ne seferler yaptığı belirtilmektedir. Urartu'nun bu ülkelerden almış olduğu yüksek vergiler ve Assur'un bu ülkeleri Urartu'ya karşı kışkırtması sonucunda bu ülkeler her yıl ayaklanmışlardır. Bunun sonucunda Argiştı, Transkafkasya Bölgesi'ne ve Mana ülkesine karşı iktidarının 10. yılına kadar aralıksız seferler düzenlemiştir.

Urartu Kralı iktidarının 10. yılında, Aras Vadisi içinde yeni bir yerleşim yeri kurdurmuş, bu yerleşim yerine de “Argiştı tarafından kuruldu.” anlamına gelen Argiştihinili(Armavir-Blur) ismini vermiştir.

Oltu Çayı'nda iki adet altın madeninin olması burayı önemli kılmıştır. Karmir-Blur'un güneyinde yer alan Metsomar'a ilk kez I. Argiştı tarafından askeri hamle yapılması da bunun sonucudur. Urartu ordusunun iktisadi bir unsur olarak kullandığı bir diğer alan ise tarımdır. Zira Urartu kralları yazıtlarında bağ, bahçe ve tarlalar kurduklarından söz ederek tarıma vermiş oldukları önemi vurgulamışlardır.

Tarım üretiminin gereği olan su sorununu ise kanallar inşa ederek çözmeye çalışmışlardır. Böylece kralların hem Urartu Bölgesi'nde hem de Kafkas ötesinde yaygınlaşan sulama sistemlerini sağlayarak tarım için gerekli şartları oluşturabildikleri görülmektedir. Hızla artan Urartu nüfusunun gereksinimlerini karşılamak için, verimli topraklara ihtiyaç artmıştır.

²³⁶ Salvini, a.g.e., s. 71

Bunun yanında Doğu Anadolu Bölgesi'nde uzun geçen kış mevsimi de ziraatı engellediğinden, yılda ancak iki kez ürün alınabilmıştır. Tüm bu gelişmeler, tarıma daha az elverişli olan bölgelerde yaşayan halkın beslenme sorunuyla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Ayrıca Urartu Krallığı'nın silah altında tutmak zorunda olduğu ordusunun da beslenmesi gerekmektedir. Urartu ordusu önemli bir işleve sahipti,²³⁷ dolayısıyla bu sorunun üstesinden gelmek gerekirdi.

Uzunca zaman sorun yaşanmayan Batı İran'da Arğişti saltanatının 6. yılında Urartuları rahatsız eden durumlar ortaya çıkmıştır. Batı İran'da olayların boyutu bu bölgeyi izleyen sekiz yıl boyunca askeri sefer düzenlenmesinden anlaşılabılır. Urartu Krallığı'nın gücünün I.Arğişti'nin saltanatının döneminde zirvede olduğu bilinmektedir. Buna rağmen bölgedeki toplulukların Urartu'ya çarşı çıkmalarının tek sebebi Assur'un güçlü olmasıdır.

Batı İran'da gelişen olayları bastırmak için M.Ö. 781 yılında düzenlenen sefer "Bustu"²³⁸ ülkesindeki Şatara, Babilu, ve Barşua ülkelerine karşı yapılmıştır.²³⁹ Buştı, Urartu ordusu tarafından M.Ö. 780 -777 yıllarında da saldırıya uğramış bir bölgeydi.

Barşua ülkesi ilk kez Karagündüz yazıtında geçmektedir. Barşua ülkesi I.Arğişti için Urartu'nun Batı İran'da egemenliğinin sınırları açısından önemlidir. İşpuini'nin söz ettiği Barşua ülkesi Urmiye Gölü'ne yakın bir bölgededir. İlk kez İşpuini Dönemi'nde sefer düzenlenen Mana ülkesinin coğrafi konumu sebebiyle Urartu için kolay yutulur bir lokma olmuştur.

I.Arğişti'nin M.Ö. 781 yılında düzenlediği doğu seferi kayıtlarında Sakkız civarında olması Bustu'dan ve Barşua'dan söz edilmesine karşın Mana ülkesi yoktur. I.Arğişti'nin M.Ö. 778 yılında Batı İran'a düzenlediği ve Assur ülkesi dağlarına kadar ilerlediği seferinde de Barşua ülkesinden söz edilmemektedir. Çilingiroğlu bu bölgenin Süleymaniye'nin kuzeyindeki topraklar olduğunu

²³⁷ Salvini, **a.g.e.**, s. 29.

²³⁸ Diakonoff-Kashkai, **a.g.e.**, s. 23 Bu bölge Yukarı Diyala yöresidir.

²³⁹ Melikşvilki de Buştı adıyla anılan bölgenin Diyala nehrine dek uzandığını önerir. UKN: 127

belirtir.²⁴⁰ Assur Devleti'nin sorunlar içinde olduğu bir dönemde Urartu Kralı'nın güneye, Süleymaniye'ye kadar sefer düzenlememesi ihtimali bulunmamaktadır.

I. Argiştı, iktidarının 7. yılında da İran üzerine seferlerine devam etmiştir. Tablo 3.7'da yapılan bu seferlerde ele geçirilen ganimet ayrıntılı olarak verilmiştir.

Tablo 3.6: İran üzerine yapılan seferlerde ele geçirilen ganimet²⁴¹

Yer İran (Mana ülkesi)	Ele geçirilen ganimet ve metalar
Toplam insan	18.827
At	606
Büyükbaş hayvan	6.257
Küçükbaş hayvan	33.203
Deve	184

. '...Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Aşşur ordularını yendi ve Buştı Ülkesi'ni ve Tariu Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Argiştı önünde ye re çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiştı der ki: Kaleler yaptırdım ve Şurişilini ülkesini geliştirdim(?). Aşşur ordularına ülkem ... (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrıları na yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Minua oğlu Argiştı der ki: Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle komutanları sefere yolladım(?). Aşşur (ordularını) kovaladım ... yaptım. Bana ait olan Dada boyundan komutan ... Aynı yıl ... Ülkesi'ne ve ... Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Arha Ülkesi'nin orada ... kralı şehir ... ve 60 (daha) şehirden erkek ve kadınlar esir aldım(?). Buştı Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ... Aburza Şehri'ni, ... Şehri'ni ve Qaduganiu Şehri'ni ele geçirdim ... Ülkesi'ni ele geçirdim. Argiştı der ki: ... dağlık Mana Ülkesi'ne kadar ilerledim. 18.827 kişi (o yılın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 606 at, 184 deve, 6.257 büyükbaş hayvan ve 33.203 küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım).

²⁴⁰ Çilingiroğlu, a.g.e., s. 72

²⁴¹ Erim Konakçı: Urartu Kralığı'nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri (Yüksek Lisan Tezi) İzmir-2006

Minua oğlu Argišti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptı’’.²⁴²

7. yılında I. Argišti yaptığı seferler yoluyla Assur sınırlarına oldukça yaklaşmış ve bölgede Assur ile ortak hareket eden kabilelerle karşı karşıya gelmiştir. I. Argišti bu güçlere karşı yürüttüğü savaşlarda başarı sağlamış ve bölgede inşa ettirdiği sitadeller vasıtası ile askeri gücünü sürekli kılmaya çalışmıştır. Söz konusu sitadel inşası politikasının uygulanması Urartu Krallığı’nın bölgedeki siyasi ve askeri egemenliğinin en büyük sembollerini oluşturmaktadır.

I. Argišti düzenlediği seferlerinin 7. yılında ele geçirdiği yerlerle ilgili olarak yazıtlarda şu bilgiyi vermektedir.

*‘‘Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Aşşur ordularını yendi ve Buštu Ülkesi’ni ve Tariu Ülkesi’ni ele geçirdi. (Onları) Argišti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Argišti der ki: Kaleler yaptırđım ve Şurisilini ülkesini geliştirdim(?). Aşşur ordularına ülkem ... (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi’ye, tanrı Teişeba’ya, tanrı Şivini’ye ve Biainili Ülkesi’nin (bütün) tanrıları na yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Minua oğlu Argišti der ki: Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle komutanları sefere yolladım(?). Aşşur (ordularını) kovaladım ... yaptım. Bana ait olan Dada boyundan komutan ... Aynı yıl ... Ülkesi’ne ve ... Ülkesi’ne karşı sefere çıktım. Arha Ülkesi’nin orada ... kralı şehir ... ve 60 (daha) şehirden erkek ve kadınlar esir aldım(?). Buštu Ülkesi’ne karşı sefere çıktım ... Aburza Şehri’ni, ... Şehri’ni ve Qaduganiu Şehri’ni ele geçirdim ... Ülkesi’ni ele geçirdim. Argišti der ki: ... dağlık Mana Ülkesi’ne kadar ilerledim. 18.827 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 606 at, 184 deve, 6.257 büyükbaş hayvan ve 33.203 küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Minua oğlu Argišti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım*²⁴³.

²⁴²Margaret,R.P. Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu,Arkeoloji ve Sanat Yayınları,s.160-162

²⁴³Margaret,R.P. Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu,Arkeoloji ve Sanat Yayınları

Tablo 3.7: İran üzerine yapılan seferlerde ele geçirilen ganimet²⁴⁴

Yer İran Bölgesi (Mana ve Buştu ülkesi)	Ele geçirilen ganimet ve metalar
Toplam kişi	18.243
At	790
Deve	100
Büyükbaş hayvan	22.529
Küçükbaş hayvan	86.830

Yukarıdaki tablo 3.8’de İran üzerine yapılan seferlerde ele geçirilen ganimet paylaşılmıştır. Ayrıca I.Argiştı 8. yıl seferlerini İani ve Eratele şehirleri ile başlamıştır. Bu kentlerin coğrafi konumları konusunda kesin bir bilgi olmamakla birlikte önceki yıllarda düzenlenen seferlerin güzergâhı dikkate alınırca, Urmiye Gölü çevresinde yer almaları gerekir. I. Argiştı aynı yıl düzenlediği seferlerin devamında Diyala Irmağı Bölgesi’ne kadar ilerlemiş ve buradan 18.243 kadın ve erkeği götürmüştür.²⁴⁵

Tablo 3.8’de İran Mana üzerine yapılan seferlerde ele geçirilen ganimetlerin neler olduğu verilmiştir. Bununla birlikte I. Argiştı 8.yılında düzenlediği seferler ile ilgili olarak şunları ifade etmiştir.

‘‘Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, İani Ülkesi’ni ele geçirdi ve Mana Ülkesini ve Bušte Ülkesini ele geçirdi. Onlar) Argist oninde yere paldı. Tarn Haldi’nin büyüklüğüyle Argiştı der ki: savaşçılar topladım. Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi’ye, tanrı Teiseba’ya, tanrı Sivimi’ye ve Biainili Ülkesi’nin (bütün) tannlarına yalvardım. Minna oğlu Argiştı der ki: Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle İani Ülkesi’ne karst sefere çıktım. Ülkeyi ele geçirdim, kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım. Eratele Şehri’ni (ve başka bir) Eratele Şehri’ni ele geçirdim. Oradan erkek ve kadınlar götürdüm. Aynı yıl, Mana Ülkesi’ne karşı ... (ve)

²⁴⁴ Erim Konakçı:Urartu Kralığı’nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri(Yüksek Lisan Tezi) İzmir-2006

²⁴⁵Konakçı, a.g.e., s. 49

Buštu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tura[] Irmağı ... kayalıktaki tahkimatlı kaleyi güç kullanarak aldım. Oradan erkek ve kadınlar götürdüm ... kadar ilerledim’,²⁴⁶

demektedir.

Tablo 3.8: İran üzerine yapılan seferlerde ele geçirilen ganimet²⁴⁷

Yer İran Bölgesi Mana ülkesi	Ele Geçirilen ganimet ve metalar
Toplam kişi	6471
At	286
Büyükbaş hayvan	2251
Küçükbaş hayvan	8205

Aşağıda Tablo 3.9 ve 3.10’da Bustu ülkesi üzerine yapılan seferlerde ele geçirilen ganimet paylaşılmıştır. Ayrıca yazıtlarda I.Argiști’nin İran’a düzenlediği 10. yıl sefer kayıtları şu şekilde ifade edilmektedir:

‘Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi’ni ve Irkiuni ülkesi’ni ele geçirdi. (Onları) Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Argiști der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi’ye, tanrı Teişeba’ya, tanrı Şivini’ye ve Biainili Ülkesi’nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Minua oğlu Argiști der ki: Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Mana Ülkesi’ne karşı sefere çıktım. Irkiuni Ülkesi’ni ele geçirdim ve Aşşur dağlarına(?) kadar ilerledim. 6.471 kişi (o) yıl(in esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 286 at, 2.251 büyükbaş hayvan ve 8.205 küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Argiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım.’,²⁴⁸

²⁴⁶Margaret,R.P. Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu,Arkeoloji ve Sanat Yayınları

²⁴⁷ Erim Konakçı:Urartu Kralığı’nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri(Yüksek Lisan Tezi) İzmir-2006

²⁴⁸Margaret,R.P. Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu,Arkeoloji ve Sanat Yayınları

Tablo 3.9: İran üzerine yapılan seferlerde ele geçirilen ganimet²⁴⁹

Yer İran Bölgesi Buştı ülkesi	Ele geçirilen ganimet ve metalar
Toplam kişi	7873
At	290(?)
Deve	101
Büyükbaş hayvan	4909
Küçükbaş hayvan	19.550

Urmie Gölü Bölgesi'ne düzenlenen seferlerin I. Argiştı iktidarının 10. yılında devam ettiği görülmektedir. Bu kapsamda I. Argiştı gölün güneyine doğru ilerlemiş ve civardaki kentlerde yaşayan kadın ve erkekleri sürmüştür.

Söz konusu bu seferler sonucunda toplam 7873 kişi toplu nüfus aktarımı politikaları ile karşı karşıya kalmıştır.²⁵⁰ I. Argiştı Horhor kroniklerinde ifade ettiği seferlerinin 10. yılında Mana ülkesine tekrar saldırma gereğini duymuştur .

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mana Ülkesi'ni ele geçirdi ve Buştı Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiştı der ki: (Onların) ilahi bilyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Minua oğlu Argiştı der ki: Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Buştı Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Aşgaiai Vadisi'ni ve Ugiştı Ülkesi'nin Satiraraga Bölgesi'ni ele geçirdim. Uuşini Ülkesi'nin güney(?) (tarafını) bıraktım ve dağlık Alate Bölgesi'ne kadar ilerledim. Ülkeyi yaktım ve şehirleri yerle bir ettim. Oradan erkek ve kadınlar sürgiin ettim. 7.873 kişi (o) yıl(in esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 290(?) at, 101 deve, 4.909 büyükbaş

²⁴⁹ Erim Konakçı: Urartu Kralığı'nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri (Yüksek Lisans Tezi) İzmir-2006

²⁵⁰ Konakçı, a.g.e., s. 49

hayvan ve 19.550 küçükbaş hayvan da sürüp çıkardım. Arğiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım''.²⁵¹

Tablo 3.10: İran üzerine yapılan seferlerde ele geçirilen ganimet²⁵²

Yer İran Bölgesi Buştı ülkesi	Ele geçirilen ganimet ve metalar
Toplam kişi	3270
At	170
Deve	62
Büyükbaş hayvan	2411
Küçükbaş hayvan	6140

''Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi'nin ordularını yendi. (Onları) Arğiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Arğiști der ki: ... Arğiştihinili Şehri'ni yaptım ve Muna Irmağı'ndan 'Aza Ülkesi'ne kadar bir kanal açtım ... (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Arğiști der ki: ... ordunun bir bölüğü(?) ... Mana Ülkesi'ne geldi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle ... V. Sütun: ... Arğiști der ki: ... kovaladım ve kaleler ele geçirdim. O yerde(?)... Ülkesi'ni harap ettim ve şehirleri yaktım. 3.270 kişi (o yılın esirsayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 170 at, 62 deve, 2.411 büyükbaş hayvan ve 6.140 küçükbaş hayvan da sürüp çıkardım. Arğiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım''.²⁵³

11. yılı sefer kayıtlarında I. Arğiști'nin Aras Irmağı kıyısında sitadel ve sulama kanalı inşasından sonra Mana ülkesine düzenlediği seferden bahsedilmektedir. Yazıtın bu kısmında okunamayan birçok kelime olması nedeniyle seferin detayları bilinmemektedir. Ancak I. Arğiști'nin toplamda 3270 kişiyi toplu nüfus aktarımına tabi tuttuğu bilinmektedir.

²⁵¹Margaret,R.P. Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu,Arkeoloji ve Sanat Yayınları

²⁵² Erim Konakçı:Urartu Kralığı'nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri(Yüksek Lisan Tezi) İzmir-2006

²⁵³Margaret,R.P. Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu,Arkeoloji ve Sanat Yayınları

I. Argişti'nin İran'a 11. yılında düzenlediği seferde ele geçirilen ganimetler Tablo 3.11'de detaylı olarak verilmiştir.

Tablo 3.11: İran üzerine yapılan seferlerde ele geçirilen ganimet

Yer İran Bölgesi Buştu ülkesi	Ele geçirilen ganimet ve metalar
Toplam kişi	13.979
At	308
Büyükbaş hayvan	8.x21
Küçükbaş hayvan	32.538

*‘‘Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Tuarasi ülkesi'nin vadisine(?) ve Gurqu ülkesi'ne kadar ele geçirdi ve Mana Ülkesinin onduların yendi. (Onları) Argişti önünde yere çaldı. Argişti der ki: Tanrı Haldi bana hem ... hem de savaş bağışladı(?)... Adı "Dainala" olan kanaltı actum. şurili Ülkesi'ne bolluk getirdim. Minua oğlu Argişti der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardum) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya, tanrı şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tannlar bana kulak verdiler. Savaşçılar topladım ve Mana Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Ülkeyi harap ettim ve şehirleri yaktım. Buştu Ülkesi'nin Uihika Sehri'ne kadar ilerledim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. 13.979 kişi (o) yılın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 308 at, 8 bin X yüz 21 büyükbaş hayvan ve 32.538 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Argişti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım’’.*²⁵⁴

İktidarının 12. yılında I. Argişti Mana ülkesine karşı yürüttüğü seferlere devam etmiş, kuzey bölgelerde yaptığı gibi yeni fethettiği bölgeleri hoşnut edecek sulama kanalları inşa etmiştir. I. Argişti'nin İran Bölgesi'ne seferlerinin 7. yılında sitadel inşası ve 12. yılında su kanalı inşası projelerini yürütmesi,²⁵⁵bu bölgeden ekonomik anlamda düzenli gelir sağlama isteği olarak görülebilir. Ayrıca inşa

²⁵⁴ Margaret,R.P. Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu,Arkeoloji ve Sanat Yayınları.s.169

²⁵⁵Tarıma da önem veren Urartular sulama kanalları yapmışlardır.I.Argişti Dönemi'nde Aras Vadisi'ne yapılan dört tane kanal ile su getirilmiştir. Bu kanallardan ikisi Armavir - Blur'da kuruludur. II Sarduri Dönemi'nde de üzüm yetiştiriciliğine devam edilmiştir. Burney, **a.g.e.**, s. 182

faaliyetleri ile bölge halkının desteğini sağlayarak bölgede kalıcı olmayı da hedeflemiş olduğu tahmin edilmektedir.

I. Argiştı iktidarının 12. yılında İran Bölgesi'ne seferler düzenlemeye devam etmiştir. 12. yılı seferleri ile ilgili olan yazıtta, Manaülkesine tekrar bir sefer düzenlediği ve bu ülkede başarı sağladığı görülmektedir. Başarı sağladığı diğer yerlerde olduğu gibi I. Argiştı, bu ülkede yaşayan insanlara da toplu nüfus aktarımı politikaları uygulamış ve bölgeden aldığı insanları erkek ve kadın olarak sınıflandırmıştır. Bununla birlikte kaç kişi olduklarını ifade etmemiştir.

I. Argiştı İran'a düzenlediği seferler sonucunda sınırlarını, Assur'u fazlasıyla rahatsız edecek ölçüde genişletmiştir. Urartu Kralı, gücünü büyük oranda Batı İran ve çevre bölgelerde hâkimiyetinin devamı için harcamıştır.

I. Argiştı ele geçirdiği yeni topraklarda sitadel ve sulama sistemleri gibi o bölgeleri ekonomik anlamda geliştirecek inşaa faaliyetlerine önem vermiştir. Toplu nüfus aktarımı da önemsendiği diğer bir konudur. Bu tutumuyla, Assur ile ortak hareket eden kabile ve ülkeleri ağır bir biçimde cezalandırmıştır. IV. Salmanasar Dönemi'nde M.Ö. 782, 781, 780, 779, 777 ve 775 yıllarında Urartu üzerine 6 sefer düzenlenmiştir. Bu seferlere Assur ordusuna Shamsi-ilu önderlik etmiştir.

Shamsi-ilu Til Barsip'te, Quti'ye (Mana Bölgesi) sefer düzenledikten sonra, I. Argiştı'nin uğradığı bir yenilgiden söz eder. Bu yenilgi ile kralın kampı ele geçirilmiştir. Assur kayıtlarında Urartu'ya karşı kazanılan zaferden söz edilmesine rağmen Minua Dönemi'nde olduğu gibi I. Argiştı de Assur gücünden çekinmemiş ve seferlerinde Assur'a karşı birçok başarı elde etmiştir.²⁵⁶

I. Argiştı'nin İran Bölgesi'ne yaptığı seferler ile toplamda 73.703 kişi bir başka bölgeye nakledilmiş; ancak bölgede yürütülen 8 seferin hiçbirinde aktarılan insanların kadın, erkek ve genç erkek olarak rakamsal sınıflandırılması yapılmamıştır. Urmıye Gölü'ne yapılan seferlerin sonucunda toplu nüfus aktarımına maruz kalan insanların cinsiyetleri belirtilmemiş, bu isesöz konusu bölgeden

²⁵⁶ Konakçı, a.g.e., s. 55

insanların kuzey seferlerinden farklı bir biçimde, yani bir hedef doğrultusunda aktarılmadığı düşüncesinin oluşmasına neden olmuştur.²⁵⁷

I.Argiştı, iktidarının 13. yılında düzenlediği üçüncü seferinde güzergâhını tamamen değiştirerek güneye yönelmiştir. Urme ülkesi üzerine yapılan seferler sonucunda ele geçirilen ganimetler tablo 3.13’de verilmiştir.

Tablo 3.12: Urme ülkesi üzerine yapılan seferlerde ele geçirilen ganimet²⁵⁸

Yer İran Bölgesi Urme ülkesi	Ele geçirilen ganimet ve metalar
Toplam kişi	24.813
At	25
Büyükbaş hayvan	x 744
Küçükbaş hayvan	48.825

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, dağlık Tariu ülkesi'ni ele geçirdi ve ... ele geçirdi. (Onları) Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlüdür. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Argiştı der ki: Tariu ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve güç kullanarak tahkimatlı onbir kaleyi ele geçirdim. Tanni Haldi'ye ... orada ... Minua oğlu Argiştı der ki: Tanrı Haldi bana hem ... hem de savaş başısladı(?) Birçok yapı ve kale yakıp yıktım. Orada bir yazıt diktirdim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. Argiştı der ki: Aynı yıl VI. Sütun: üçüncü kez savaşçılar topladım. (Onların) ilahi büyüklüğünden yardım) istediğimi için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tannt Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Urme Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Urme Ülkesi'ni ele geçirdim ve ülkeyi harap ettim. ... Ülkesi'ne kadar ilerledim ve ... şehirleri yaktım. Oradan Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar götürdüm. Toplam 24(?).813 kişi (o) yılın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 25 at, X bin 744

²⁵⁷ Konakçı, a.g.e., s. 55

²⁵⁸ Erim Konakçı:Urartu Kralığı’nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri(Yüksek Lisan Tezi) İzmir-2006

*büyükbaş hayvan ve 48.825 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Minua oğlu Argiştı der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım.*²⁵⁹

Diakonoff-Kashkai'a göre "Urartu tarihinde ilk defa I. Argiştı Dönemi ile birlikte Diyarbakır'ın kuzeyine yerleştirilen Urme Bölgesi'ne sefer düzenlenmiştir. Urartu krallarının sistematik olarak sefer düzenledikleri güzergâhların dışında kalan bu bölgede öncelikli hedef Assur'a gözdağı vermek olmalıdır. Bununla birlikte, düzenlenen sefer sonucunda elde edilen zengin ganimet listesi seferin bir başka önemli gerekçesidir. Düzenlenen sefer sonucunda cinsiyete dayalı sınıflaması yazıta yansımayan 24.813 insan, Biainili'ye, yani olasılıkla Van ve çevresine götürülmüştür."²⁶⁰

Urartu Kralı Argiştı 19. yılından sonraki icraatı ile ilgili fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Kral'ın bu yıldan sonraki yıllıkları hiçbir zaman tamamlanamamıştır. Ancak İşkigulu'ya düzenlenen seferlerden 6 yıl sonra, yani M.Ö. 768'de Diauehi ülkesinde ayaklanma çıktığı düşünülmektedir. Bununla birlikte, Diauehi ülkesindeki durum hakkında ayrıntılı bilgiler yoktur. Ancak, bu kraldan ve yönettiği ülkeden Urartu metinlerinde bir daha söz edilmemesi Diauehi'nin Urartu hâkimiyetine girdiği ve artık sorun teşkil etmediği anlaşılmaktadır.²⁶¹

I.Argiştı sonrasında Urartu tahtına II.Sarduri (M.Ö. 756 - 730)'nin geçtiğini görmekteyiz. II.Sarduri tahta geçtiğinde Urartu Krallığı her yönüyle gücünün zirvesine ulaşmıştı. II.Sarduri selefi olan I.Argiştı'nın dış politikalarını takip etmek suretiyle, iktidarının ilk yıllarında batıya ve kuzeybatıya seferler düzenlemiştir. II.Sarduri'nin bu bölgelere sefer düzenlemesinin iki önemli gayesi vardı: İlk gayesi Anadolu'nun batısına açılan ticari yollar vasıtasıyla Frigler ile ticaret yapma, diğeri ise batı ülkelerinin pazarlarına açılma isteği idi.

²⁵⁹Margaret,R.P. Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu,Arkeoloji ve Sanat Yayınları

²⁶⁰Diakonoff - Kashkai, **a.g.e.**, s. 11

²⁶¹ Çilingiroğlu 1994: 73 Diauehi'nin Urartu yönetimine bağlanması ile birlikte Urartu Krallığı'nın yeni ticaret yollarına kavuşmuş olduğu da önerilmektedir. Barnett'a göre Elam ve Mana ülkelerinden gelen mallar batıya Trabzon üzerinden gitmektedir. Barnett, **a.g.e.**, s. 366; Burney - Lang, **a.g.e.**, s. 137

II.Sarduri Dönemi'ne kadar Urartu kralları Anadolu'nun zengin maden yataklarına ve önemli ticaret yollarına hâkim olmayı başarmışlardı. Bu bölgelerden elde edilen kıymetli madenlerde batı pazarlarında aranan mamuller olduğu için, II.Sarduri batıya doğru seferler düzenleyerek bu zengin toprakları ele geçirme gayreti içerisine girmiştir.

II.Sarduri'nin kuzey politikasının, takip ettiği batı politikasından farklılık arz etmediği ve selefi olan I.Argiştî'nin politikalarını devam ettirdiğini görmekteyiz. Ayrıca bu dönemde kuzeydeki ülkelere bir yenisinin de katıldığı görülmektedir.

Pasinler/Hasankale'ye bağlı Güzelhisar/Avnik köyünde yer alansitadel ilebazı bölümleri tahribata uğramış olan yazıttan, II.Sarduri Dönemi'nde de Urartu'nun kuzey bölgelerindeki faaliyetlerinin devam ettiği anlaşılmaktadır.²⁶²I.Argiştî Dönemi'nde tüm seferler sonucunda aktarılan insan sayısı ve yaptığı seferin yönleri detaylı olarak Tablo 3.14'te verilmiştir.

Tablo 3.13: I.Argiştî Dönemi'nde tüm seferler sonucunda aktarılan insan sayısı²⁶³

Aktarılan insanların bölgesi	Yazıtta verilen sayı
Kuzey seferleri toplam	100.984
Delikanlı	43.084
Savaşçı	10.140
Erkek	5389
Kadın	42. 381
Doğu seferleri toplam	73.703
Delikanlı?	
Erkek?	
Kadın?	
Batı seferleri toplam	29.284
Delikanlı	2539
Erkek	8698
Kadın	18.047
Urme Seferleri Toplam	24.813
Erkek?	
Kadın?	
Toplam	228.784²⁶⁴

²⁶² Tarhan, **a.g.e.**, s. 285 - 310; Bellivd., **a.g.e.**, s. 161; Sayce - Litt, **a.g.e.**, s.176; Erzenvd., **a.g.e.**, s. 31 Aydın, **a.g.e.**, s. 323

²⁶³Erim Konakçı:Urartu Kralığı'nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri(Yüksek Lisan Tezi) İzmir-2006

²⁶⁴Konakçı, **a.g.e.**, s. 60

Minua Dönemi Yazıtlarına bakıldığında I. Argiştı'nın ardılı olarak tayin edilmediği görülmektedir. İşpuini'nin Assur dilinde yazılmış gümüş bir bakraç üzerinde bulunan bir ithaf yazısında²⁶⁵ Prens İnüşpua'nın hanedanının devamı için seçilmiş olduğudur.

Tablo 3.14: I.Argiştı'nın Yaptığı Seferlerin Yönleri²⁶⁶

Yapılan yıl	Bölge	
1. yıl	<i>Diauehi ülkesi</i>	Sarıkamış ile Aşkale arası – Hasankale-Horasan civarı
	<i>Diauehi ülkesi-Kolha'ya bağlı bölgeler</i>	Sarıkamış ile Aşkale arası – Hasankale-Horasan civarı-Doğu Karadeniz
2.yıl	<i>Diauhi ülkesi</i>	Sarıkamış ile Aşkale arası – Hasankale-Horasan civarı
	<i>Diauhi ülkesi</i>	Sarıkamış ile Aşkale arası – Hasankale-Horasan civarı
	<i>Kuzey Bölgesi Seferi</i>	Aras Nehri ve çevresi
3.yıl	<i>İran Seferi</i>	Mana Ülkesi
4.yıl	<i>Tabal Bölgesi -Hate seferi</i>	Malatya civarı
5.yıl	<i>Assur Bölgesi</i>	Urmiye Gölü
6. yıl	<i>Assur Bölgesi</i>	Urmiye Gölü
	<i>İran batısı</i>	Urmiye Gölü
7.yıl	<i>Assur Sınır Sölgesi</i>	Urmiye Gölü
	<i>Iani ülkesi- Buştı</i>	Urmiye Gölü
8.yıl	<i>Assur Bölgesi</i>	Urmiye Gölü
	<i>Buştı ülkesi, Aburza şehri, Quaduqaniu şehri, ve Mana ülkesi</i>	Diyala Nehri,Urmiye Gölü'nün Doğusu
	<i>Iani ve Eratele şehirlerine</i>	Belirsiz
9.yıl	<i>Mana ülkesini (ve) Irkiuni ülkesi</i>	Urmiye Gölü
10.yıl	<i>Mana ülkesi</i>	İran
	<i>Aşqaia ülkesi</i> ²⁶⁷	Urmiye Gölü
	<i>Buştı ülkesi</i>	Diyala Ülkesi
	<i>Aşqaia ülkesi - Ugishtini ülkesinin ŞHateraragani</i> ²⁶⁸ <i>Bölgesi</i>	Urmiye Gölü
11.yıl	<i>İran Mana ülkesi</i>	Urmiye Gölü
12.yıl	<i>İran Mana ülkesi</i>	Urmiye Gölü
	<i>İran Mana ülkesi</i>	Urmiye Gölü
13.yıl	<i>Uiteruki ve Etiu ülkeleri</i>	Sarıkamış civarı
	<i>İran Mana ülkesi</i>	Urmiye Gölü
14. yıl	<i>Urme ülkesi</i>	Diyarbakır çevresi
19.yıl	<i>Diauehi (son sefer)</i>	Sarıkamış ile Aşkale arası – Hasankale-Horasan civarı

²⁶⁵ Salvini, a.g.e., s. 175

²⁶⁶ Erim Konakçı:Urartu Kralığı'nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri(Yüksek Lisan Tezi) İzmir-2006

²⁶⁷ UKNI:127,4

²⁶⁸ Diakonoff-Kashkai:80

I.Argişti Dönemi’nde yapılan siyasi faaliyetlerin ardından şimdi de siyasi seferler kadar önemli olan imar faaliyetlerine geçmek isiyoruz.

3.3.I.Argişti İna Faaliyetleri

Urartu Krallığı, sadece başkentleri değil kurmuş olduğu tüm kentleri özenle yapmış, hatta kurulan diğer başkentlerdendaha büyük olma niteliğine sahip olmuştur. Kent olarak nitelendirilen 12 yerleşim bölgesi temel alınarak, Urartu kent planlaması hakkında şu veriler saptanabilir: Kentler genellikle sitadel ve aşağı yerleşme olarak iki bölümden oluşmaktadır.²⁶⁹ Bunun en güzel rneği Ayanis (Rusahinia-Eudurikai) sitadelidir. Sitadel surları, arazinin şekline göre değil, ihtiyaç duyulan alan lsnde yamaçlara açılan geniş teraslara inşa edilmiştir. Sitadellerde saray, tapınak ve büyük sarnıç gibi planlı yapılar ve kanalizasyon gibi alt yapı sistemi vardır.

Devletin planladığı kentlerde başta tapınak duvarlarında olmak üzere, mimari ile ilişkili taş bloklar üzerine kazılmış, çivi yazılı inşa kitabeleri ya da yıllıklar bulunur. Saraylar krali alanlar olduğu gibi, yerel yöneticiler içinde yaptırılmış alanlardır. Sitadellerde klasik Urartu tapınak mimarisini ortaya koyan kare planlı, kule tipi tapınaklar yapılmıştır.²⁷⁰

Urartu Devleti sınırları içinde yer alan tüm sitadeller bölgenin topografik yapısına uygun bir şekilde planlanmış olup, çeşitli amaçlar doğrultusunda yapılmış olduklarından dolayı iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grup, içinde saray olan²⁷¹ idari merkez konumundaki sitadellerdir. Bu sitadeller içinde saray yapıları, bir ya da birden çok tapınak, idari yapılar, depolar, üretim atölyeleri gibi yapılar bulunmaktadır. İkinci grup ise, askeri amaçla yapılmış muhtemelen garnizon ya da bölgesel merkez olarak kullanılan, içinde yönetici konutlarının bulunduğu sitadel yapılarıdır. Bu yapılar önemli ticari ve askeri gzerghlr üzerine kurulmuşlardır. Tüm bu sitadel yapıların en önemli ortak özelliği yer seçimi konusundaki benzerlikleridir. Sitadeller, yüksek ve kuşatılması çok zor olan dağların kayalık i uzantıları üzerine kurulmuştur. Sitadellerin yakın çevrelerinde yoğun su

²⁶⁹ Köroğlu, a.g.e., s. 46

²⁷⁰ Köroğlu, a.g.e., s.47

²⁷¹ Forbes, a.g.e., s. 5

kaynaklarının olmasının yanı sıra stratejik yönden zayıf olan noktalarına suni hendek, iç içe surlar,²⁷² destek duvarları yapılmıştır.

Urartu sitadelleri, Urartu'ya özgü daha başka özellikleriyle de diğer kültürlerin yapılarından kolayca ayırt edilebilmektedir. Sitadellerin en tipik özelliği kriklopik duvarlara sahip olmasıdır. Bazı istisnalar dışında Urartu sitadellerinin hepsi bu özellikte, yani kare ya da dikdörtgen olarak üst üste yatay yerleştirilmiş taşlarla yapılmış duvarlarla çevrelenmektedir. Urartu'da en fazla kullanılan malzeme taş, kerpiç ve ahşaptır.

Öğün²⁷³ ve Köroğlu²⁷⁴, Doğu Anadolu'daki kayamezarların benzer bir görünüşe sahip olsalar da, daha iyi incelendiğinde bunların aslında farklı özelliklere sahip yapılar olduğunu vurgulamaktadırlar. Ayrıca mezar planlarının genellikle “çok odalılar” ve “tek odalılar” olarak ayrılabilceğini belirtmişlerdir.²⁷⁵ Bununla birlikte, söz konusu farklılıkların nedeninin sorgulanmadığını ve mezar yapılarının bazı bölümlerinin farklı dönemlere ait olup olmadığı konusunda bir değerlendirmenin yapılmadığını vurgulamışlardır.²⁷⁶

Urartu'nun başkenti Tuşpa'da da yer alan çok odalı mezarlar, genel olarak giriş kısmında bir platform olmak üzere büyük bir kapıdan geçilen geniş bir ana oda ve bu odadan da yine bir kapı ile geçilen yan oda, ya da odalardan oluşmaktadır.²⁷⁷ Van- İçkale ve I.Argiştı mezarına benzer olarak oda sayısı en çok 6-7 kadardır.²⁷⁸

Kapısı kolayca girilebilecek genişlik ve yükseklikte olmakla birlikte genişlik olarak 0.60 ile 1.75 m; yükseklik olarak da 1.20 ile 2.80 m arasında bir ölçüye sahiptir. Ana odaları 90 m²'yi (12.40 x 7.27 m) geçen ve törenlerde kullanılan boyutları da vardır.²⁷⁹

²⁷² Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 28

²⁷³ Öğün, B. “Urartu Halk Mezarları”, Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü Anma Kitabı, 1974, 443-469

²⁷⁴ Köroğlu, K. 2008, “Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni” Arkeoloji ve Sanat 127:21-38

²⁷⁵ Öğün, **a.g.e.**, s. 25; Köroğlu, **a.g.e.**, s. 35; Çevik, **a.g.e.**, s. 29

²⁷⁶ Öğün, **a.g.e.**, s. 46; Köroğlu, **a.g.e.**, s. 35

²⁷⁷ Köroğlu, **a.g.e.**, s. 23

²⁷⁸ Köroğlu, **a.g.e.**, s. 23

²⁷⁹ Köroğlu, **a.g.e.**, s. 23

I.Argiști, kuzeyde Aras Nehri sınırlarına kadar ulaşmış, Aras Vadisi iseUrartu Krallığı'nın kuzey sınırını oluşturmuştur.²⁸⁰I.Argiști kuzeydoğuya yayılım politikası içinde, Aragats Dağı'nın güneyi ile Sevan Gölü'nün batısındaki Aras Nehri ve Vadisi yer almaktadır. Bu bölgede Armavir Blur (Argisthinili), Arinberd (Erebuni) ve İubsa Tapınağı'nı yaptırmıştır.

Yazıtlarda da geçtiği gibi, yeni yapılan kentlere farklı bölgelerden savaş esiri olarak alınmış erkek ve kadınlar, ya da Urartu'nun farklı bölgelerinde yaşayan halklar getirilip yerleştirilmiştir. “Toplu nüfus aktarımı” Minua Dönemi'nde başlamış ve diğer krallar tarafından da devam ettirilmiştir. Bu sistem Urartu'nun resmi devlet politikası halini almıştır. Böylece hem sınır güvenliği kontrol altına alınmış, hem de kurulan devletlere farklı bölgelerden getirilen halklarla isyanın önü kesilmiştir. Yeni kurulan Erebuni kentine Hate ve Şupa'dan 6.600 kişiyi getirip yerleştirmiştir.²⁸¹

Erebuni ve Argistihinili kentlerinin kurulması ile birlikte Aras Vadisi'nin Urartu Krallığı'nın egemenliği altına alındığını görmekteyiz.²⁸² Bu durum, bir yandan da ovanın tarımsal olarak daha yoğun kullanılmasını mümkün kılarken, diğer yandan da kuzeye, Transkafkasya'ya yönelik seferler için sağlam bir askeri üst oluşturmuştur.²⁸³ Minua Dönemi'nden itibaren görülmeye başlayan kuleyi andıran duvar çıkmaları, I.Argiști Dönemi'nde kurulmuş olan Erebuni ve Argisthinili kentlerinin dış duvarlarında görülmektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan bilimsel ve kaçak kazılar sonucunda, binlerce parça metal eşya, alet ve silah ortaya çıkarılmıştır. Kaçak kazılarda çıkan tarihi eserlerin çoğu ne yazık ki bugün ülkemiz dışındaki ülkelerin müzelerini süslemektedir. Olağanüstü durumdaki bu malzemenin nerelerde, ne şekilde üretildiğine gelince, yapılan son bilimsel çalışmalar ışığında karanlıkta kalan kimi sorular cevaplanabilmiştir.

²⁸⁰ Köroğlu , **a.g.e.**, s.47

²⁸¹Bu politik uygulamaya Asur tarafından da sık sık başvurulmaktadır. Burney - Lang, **a.g.e.**, s. 144, Oded, **a.g.e.**, s. 48 - 49

²⁸²Erebuni Kalesi'nin inşası ile ilgili olarak bkz: UKN I: 127, UKN I: 138, UKN II: 396 - 397

²⁸³ Salvini, **a.g.e.**, s. 71

3.3.1. Arîn - Berd (Erebuni) Kenti

I. Arğişti, kuzey seferleri sonucunda elde ettiği askeri başarıya paralel olarak imar faaliyetlerine de büyük önem vermiştir. Kral, iktidarının 4. yılında Erebuni sitadelini, 10.yılında Arğıstihinili sitadelini ve olasılıkla Kuzey Horom sitadelini inşa etmiştir. Erebuni sitadelinde gerçekleştirilen kazılarla, bu sitadelin inşa tekniği, planı ve arkeolojik envanteri hakkında birçok veri elde edilmiştir.

Erebuni sitadelinde ortaya çıkartılan, lokal bir tanrı olan İubsa'ya adanan kule tipli olmayan tapınak, yazıtlarla birlikte değerlendirildiğinde, bölgenin etnik yapısı ve Urartu Krallığı'nın uyguladığı politikalar açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Erebuni dış kentinde ise kazı çalışmaları yapılmamıştır. Bu dış kentin konutlarının izleri sitadelin doğu, güney ve kuzeyinde yer alan üç tepe üzerinde, doğrudan Arin-Berd Tepesi'nin eteklerinde ve ova üzerinde, gömü yeri ile yukarıda anılan tepeler arasında takip edilebilmektedir.

Bu sitadelin dış kent kazıları yapılmadığından, sitadelin bu kısmında yaşayan halkın dini inanış biçimleri hakkında net veriler tespit edilememiştir. Bununla birlikte Arin-Berd sitadelinde, Urartu panteonunda yer almayan Tanrı İubsa'ya tapınak yapılması ile bölgeye getirilen insanların dini inanışlarının krallık otoritesi tarafından korunması bir yana, bizzat krallığın siyasi ve ekonomik gücü ile desteklendiği görülmüştür.

Aras Vadisi'nin kenarında yer alan dağ uzantıları üzerinde inşa ettirilmiş Erebuni kenti, Urartuların hayvancılık bakımından çok zengin olan dağlık Sevan Bölgesi'ne nüfus edebilmeleri için bir çıkış görevini görmüştür. Sevan Bölgesi'nde Hurri kültürüne ait boylar yaşamaktaydı.

Kral I.Arğişti'ye ait olan ve Karakale²⁸⁴ yakınlarında keşfedilen bir yazıttan, yöredeki sulama kanallarını ve kentlerini de içeren bayındırlık faaliyetlerini daha

²⁸⁴ Karakale:Pasinler İlçesinin 29 km kuzeydoğusunda ve taş bloklarla kiklopik teknikle inşa edilmiştir.Başgelen ,N. 1987: "Erzurum ve Pasinler Çevresinden Bazı Yeni Bulgular", Arkeoloji ve Sanat-38-39, İstanbul, 16-19

sonraki yıllarda da sürdürdüğünü görmekteyiz.²⁸⁵ I.Argiști'nin 10.saltanat yıllarında (M.Ö.776) bu bölgede bir kent inşa edildiği ve kentin su ihtiyacı için nehirden su getirildiği ve tarım için sulama kanalları yapıldığı belirtilmektedir.²⁸⁶

Yöreye yapılan toplu nüfus aktarımları ve bu insanlar için yaptırılan mimari faaliyetler olumlu sonuçlanmış olsa gerek, M.Ö. 714'teki Kimmer saldırılarının meydana gelmesine kadar yörede önemli bir saldırı ve tehlike ortaya çıkmamıştır.

Erebuni kenti Aras Vadisi bölgesinde askeri bir üs olarak kurulmuştur.

*Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiști bu kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiști, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.*²⁸⁷

Arin-Berd üzerine kurulmuş olan Erebuni kentinin akropolü üzerinde krali bir saray, tapınak ve magazin odaları yer almaktadır. Erebuni kenti yaklaşık olarak üçgen bir plana sahiptir.1950 yılında başlayan sistemli kazılarla Erebuni kentinin akropolü hakkında yeterli bilgilere ulaşılmıştır. Giriş kapılarından birinden giren bir ziyaretçi kendini açık bir alanda bulur. Daha geç bir zamana tarihlenen açık alanın solunda tapınak kompleksi yer almaktadır. Alanın sağ tarafında magazin odaları, karşısında ise tapınağın cephesi yer almaktadır.

Duvarlarında yapıların önemini ve yapıcıların adlarını veren I. Argiști ve oğlu II. Sarduri Yazıtları yer almaktadır. Ön taraf boyunca 2 sütun sırasından oluşmuş bir galeri, bununda solunda bir kule yer almaktadır. Kraliyet sarayı ise çeşitli işler için kullanılan odalar topluluğundan oluşmaktadır. Bir merdiven yardımıyla, etrafı sütunlarla çevrili bulunan bir avluya çıkılmaktadır. Bu avlunun batı tarafında küçük bir Susi Tapınağı yer almaktadır.

Daha sonra akropol üzerindeki yapılar bir onarıma tabi tutulmuş, ana tapınağın önündeki sütunlu galeri büyütülmüş ve bir duvarla kapatılmıştır. Böylece 30 sütundan oluşan ve Akhamenidlerin kabul salonunu andıran (Apadana) kare

²⁸⁵ UKN,136

²⁸⁶ B.Öğün,,a.g.e., s. 87

²⁸⁷ Margaret,R.P. Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu,Arkeoloji ve Sanat Yayınları, UKN:II:390 s190

biçimli büyük bir salon elde edilmiştir. Orta mekânda yeniden inşa edilmiştir. Bu mekânın içinde üzerinde Urartu Kralı I. Argiştî'ye ait yazıtların yer almış olduğu sütun kaideleri ile kırılmış şarap küpleri ele geçirilmiştir.

Urartu mimarisinde sıkça kullanılan taş ve kerpiç malzeme Erebuni'nin inşasında da kullanılmıştır. Erebuni yapımında bazalt ve tuf taşı kullanılmıştır. Bazalt ve tuf taşı, temellerde ve bunlar üzerine inşa edilen anıtsal yapıların dış duvar kaidelerinde kullanılırken, duvarların geri kalan kısmı toprak, ince kıyılmış saman ve suyun karışımından oluşan kerpiçten yapılmıştır.²⁸⁸

Sitadel içinde yer alan sarayda hizmet binaları bulunmaktadır. Saray 3 m. yükseklikteki tuf taşından kübik bloklar halindeki kaideler üzerinde bulunmaktadır. Kerpiç duvarlar birbirleriyle değişen kare (47,4 x47,4 x12.5 cm) ve dikdörtgen (32,2 x47,4 x12.5 cm) biçimli standart tuğla sıralarından oluşmaktadır. Bunların arasında ise kırmızımsı, balçık harçtan 2-3 cm kalınlığında bir tabaka yer alır. Duvar içleri ve dışları sıva veya badana ile kaplanmıştır.²⁸⁹ Saray iç mekânlarını süslemek amacıyla kullanılan freskler oldukça parçalanmış halde bulunmuştur.

Urartu'da kullanılan bir diğer malzeme olan ahşap, hem çatı için kullanılmış hemde yatay duvar örgüsü için kullanılmıştır. Çatı ahşap hatıllar, hasır ve sıkıştırılmış topraktan yapılmıştır. Ahşap dikmelerin çapı 42 m kadardır.

Arin-Berd'teki Haldi Tapınağı'nın ana salonundaki yer döşemesi de ortaya çıkarılmıştır. Burada ana kaya, kilden bir tabaka ile düzleştirilmiş, bunun üzerine de çift sıra tabakası üzerine oturan bir sıra kerpiç döşenmiştir. Esas döşeme ise küçük ahşap levhalardan oluşmaktaydı.

Avlunun kuzeyinde şarap ve diğer üretim merkezleri olan magazin odaları diye nitelendirilen çeşitli binalar bulunmaktadır. Toprak zemine gömülmüş pithoslar bu alanlarda bulunmaktadır.

²⁸⁸ Salvini, **a.g.e.**, s. 148

²⁸⁹ Salvini, **a.g.e.**, s. 148

Sitadelin doğu kesiminde şarap depolama amaçlı, sütunlu merkezi odalı büyük bir yapı bulunmuştur. Burası magazin odalarıyla çevrilidir. Bunların bazıları tahıl ambarları olarak kullanılmaktadır. Merkezi oda zengin süslemeler ile (av sahneleri, sığır sürüş, kurban) dekore edilmiştir.²⁹⁰Süslemeler genellikle basit olup birbirlerini tekrarlar nitelikte yapılmışlardır.

Arin-Berd'te kazılar sonucunda mühürler, demir ve tunç süs eşyaları ve çanakçömlek parçaları ele geçmiştir. Genel olarak Erebuni yerleşimi için şunu söyleyebiliriz. Aras Vadisi zengin yer üstü ve yer altı kaynaklarına sahiptir. Kurulan bu şehir hem ekonomik, hem de askeri bir üst niteliği taşımaktadır.

Burada tarım, metal ve şarap üretimi yapıldığı hem magazin odalarından elde edilen verilerden, hem de ele geçen metal eşyalardan anlaşılmaktadır. I.Argişti'nin bu bölgeyi denetim altında tutmak için buraya tarımsal sulama kanalları yaptığını yazıtlardan öğrenmekteyiz. Yazıtlarda şu ifadelere yer verilmektedir:

“Minua oğlu Argişti bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 10.100 kapi(ölçüsü) vardır.”²⁹¹

Erebuni sitadeli kralın oturmakta olduğu bir yer, yabancı elçilerin kabul edildikleri ve alınan vergilerin depo edildiği bir sitadel olarak karşımıza çıkmasına rağmen, daha sonraları bundan vazgeçilmiş, depolanmış hazineler başka yere taşınmış ve kent yavaş yavaş eski canlılığını yitirmiştir.

3.3.2. Argiştihinili Kenti(Armavir-Blur)

Urartu Krallığı'nın Aras Ovası'ndaki önemli yerleşim merkezlerinden biri olan Armavir, Aras Nehri'nin 5 km kuzeyine kurulmuştur. Urartu merkezi, David Tepeleri olarak bilinen geniş bir dağ sırasını ve 2.5 km doğudaki Armavir Tepesi olarak bilinen koni şeklindeki bazalt kaya çıkıntısını kapsar. Bu sitadel Davti blur ve Armavir'e 2-3 km'lik bir uzaklıkta yer alır. Urartu kent planlamacılığının en iyi örneği olarak gösterilen bu kent için Urartu Kralı:

²⁹⁰ Piotrowski, **a.g.e.**, s. 66

²⁹¹ Margaret, P, “.Urartu Çivi yazılı Belgeler Kataloğu”, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 191.(Yazıt Bazalt bir blok üzerinde: Moskova Tarih Müzesi'ndedir)

“Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Minua oğlu I.Argiști bu kanalı açtırdı. O yer boştu. Orada hiç kimse yaşamıyordu...”²⁹² “... .. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle I.Argiști Minua oğlu der ki: Argiştihinili’yi kurdum. Nehirden Aza ülkesine kadar bir kanal açtırdım.”²⁹³

“Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle, I.Argiști Minua oğlu der ki: Görkemli bir kale yaptırdım. Argiştihinili” adını verdim. (o) yer çoraktı. Orada hiçbir şey yapılmamıştı. Nehirden dört kanal açtırdım. Üzümbağı ve meyve bahçesi diktirdim. Bu icraatları orada yaptırdım...”²⁹⁴

“Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiști der ki: ...Argiştihinili’yi yaptırdığım zaman (o) yer boştu...”²⁹⁵ demistir.

Erebuni kentinden 6 yıl sonra I.Argiști tarafından Armavir-Blur denilen kent inşa ettirilmiştir. Aras Vadisi’nde ekonomik yaşamın yeni bir merkezi olarak kurulan Armavir-Blur, ‘‘Argiști tarafından kuruldu’’ anlamına gelir. Yazıtta bu kent ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır:

“Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiști der ki: ... Argiştihinili şehrini yaptım...”²⁹⁶

Karmir- Blur’daki daha geç kaynaklar bu bölgeyi “Aza” olarak adlandırmışlardır. Salvini’ye göre hem volkanik özellikli zemini, hem de suni olarak yapılan kanallar bu bölgenin tarımsal olarak kullanımını gerçekleştirmiştir. Kent, yaklaşık 800-1.000 hektarlık bir alanda genişlemiş ve bugünkü Aramir ve Davti-Blur’un 2 ana tepesi ve bunlar arasında kalan arazide yer almıştır; bu da 5 km uzunluğunda 1.5 km genişliğinde imar edilmiş bir alan olduğunu göstermektedir.²⁹⁷

Bu alanda Geç Tunç Çağı’ndan itibaren yerleşim mevcut olmuştur. Daha o zamanlarda, yaşayanlar şimdiki alanın 5 km kuzeyinde Armavir Tepesi’nin dibinden

²⁹²UKN I: 136.

²⁹³UKN I: 127.

²⁹⁴UKN I: 137

²⁹⁵Payne, a.g.e., s. 168

²⁹⁶Payne, a.g.e., s. 168

²⁹⁷Salvini, a.g.e., s. 141

akan Aras Nehri'nin suyuna muhtaçtı.²⁹⁸ Daha sonra Argisthinili Bölgesi olan bu alanda İlk Tunç Çağı'na ait 2 yerleşmenin yanı sıra, Geç Tunç ve Demir Çağı'na ait iki yerleşme daha saptanmıştır. Daha sonra bu alan, 3.bin yılsonlarında olasılıkla nehir yatağında meydana gelen değişikliklerden dolayı terk edilmiş ve 13.-12. yüzyıllarda tekrar yerleşilmiştir.²⁹⁹

Argisthinili kentinin etrafı birçok uydu yerleşme ile çevrelenmiş şekilde yapılmış ve yakınında bulunan sitadellerle güvenliği sağlanmıştır. Yukarıda dabelirttiğimiz gibi batıda Davti-Blur ve doğuda Armavir olmak üzere iki sitadelden oluşmaktadır. Bu sitadeller arasında yerleşim merkezleri bulunmaktadır.

Salvini'ye göre, Batı sitadeli Davti-Blur tamamen kazılmış olduğundan elimize kesin bilgiler geçmektedir. Saray olduğu düşünülen yapı, üzerinde bulunduğu tepenin konumuna uygun olarak doğu-batı yönüne uzanmış halde yapılmıştır. Urartu mimarisinin özelliklerine uygun olarak, tipik cephe çıkarmalarına sahip tahkimat kuşağının yanı sıra, kaya işlemleri ve kayaların doğal konumuna uygun olarak planlanmıştır.

Diğer Urartu sitadellerinden farklı olarak çeşitli büyüklükte bazalt bloklar yerleştirilmiştir. 3.000 metrelik bir alanı kaplamaktadır. Sitadeliniki ucundan iki kapı ile girilir ve bu kapıların her biri 3 bölümden oluşmaktadır.³⁰⁰ Merkez alanı uzun ve yarısı kapalı bir iç avlu ile ikiye ayrılmış büyük ve dört köşeli bir yapıdan oluşurken, avluda bulunan 2 sıra halindeki ahşap dikmeler I.Argiştî'nin kuruluş yazıtının yer aldığı bazalt kaideler üzerinde bulunmaktadır. Bunun bir avlu mu yoksa salon mu olduğu tartışmalıdır.

Bu mekâna kuzeyin oturma mekânları eklenmiştir. Güney ve güneybatıda ise magazinler yer alır. Bu alanlarda klasik Urartu pithosları yer alır. Batı sitadelinindoğu kısmında bölge valisi olarak atanmış kişinin mekânları yer almaktadır. Urartu saraylarında gördüğümüz hizmet odaları ve garnizon yapıları da bu alan içinde yer almaktadır. Batı cephesinin kuzey bölümünde yer alan büyük tahlıl

²⁹⁸ Salvini, **a.g.e.**, s. 141

²⁹⁹ Salvini, **a.g.e.**, s. 141

³⁰⁰ Salvini, **a.g.e.**, s. 142

depolarından da anlaşıldığı üzere, bu bölgenin tarımsal açıdan ne kadar zengin olduğu görülmektedir. I.Argiştı zamanından kalan şarap mahzenlerinden birinin boyutu 650 m²dir.

Bunlar dışında, batı sitadelindedini amaçlı 3 yapı daha ele geçmiştir.³⁰¹ Bu tapınaklar klasik Urartu tapınaklarıyla benzerdir. Sitadelin en dış kesiminde halkın yaşadığı alanlar bulunmuştur. Sitadelingüneybatısında yer alan fakir sunuların yapıldığı, yakılmış cesetlerin bulunduğu mezarlık alanında bulunması bu alanların varlığını destekleyecek niteliktedir. Başka bir alanda ortaya çıkarılmış olan mekânların yan yana dizili olarak bulunmuş olması, buranın garnizon konutları olduğunu göstermektedir.

Nüfusun büyük çoğunluğunu çiftçiler ve zanaatkârların oluşturduğu bölgede bulunan çiftçi evlerinden anlaşılmaktadır. 300-400m²lik bir alanda yer alan bu evler bazalt bloklar üzerine oturtulmuş kerpiçten yapılmış, zemin ise sıkıştırılmış topraktır.³⁰² Tarımla ilgili bulunan aletler ve ele geçen tahıl ürünlerinin analizleri sonucunda bunların çiftçi evleri olduğu kanısına varılmıştır.

Zanaatkâr evlerinin alanları 500 ile 700 m² arasında değişmektedir. Bu evlerin oda sayısı 7 ile 10 arasındadır. Evlerin içinde çıkan küçük buluntular buralarda taşçılık, çömlekçilik, tunç ve maden işçiliği yapıldığını göstermektedir.

I.Argiştı'nın burada yapmış olduğu kanalı yazıtlardan öğrenmekteyiz:

''...Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi'nin ordularını yendi. (Onları) Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştı der ki: ... Argiştihinili Şehri'ni yaptım ve Muna Irmağı'ndan 'Aza Ülkesi'ne kadar bir kanal açtım ... (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya, tanrı Şivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün)

³⁰¹Salvini, a.g.e., s. 143

³⁰²Salvini, a.g.e., s. 143

*tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Argiști der ki: ... ordunun bir bölüğü(?) ... Mana Ülkesi'ne geldi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle...*³⁰³

Aynı şekilde bu kanalın varlığını Karakale'deki bir taş yazıt üzerinden de öğrenmekteyiz:

*Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiști bu kanalı açtırdı. (O) yer çoraktı, hiç kimse orada bulunmuyordu. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argiști bu kanalı açtırdı. Minua oğlu Argiști, güçlü kral, Biainili ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.*³⁰⁴

I.Argiști(M.Ö. 786 - 756) tarafından Aras Vadisi'nde kurulan Argiştihinili (Armavir –Blur) kentinin batı sitadelinde yer alan saray içinde, sütunlu salonun tavanı da iki dizi halinde yirmi sütun yardımıyla taşınmaktadır. Yaylalı'ya³⁰⁵ göre sütunlu salonun batısında salonla doğrudan bağlantılı beş tane dikdörtgen oda vardır. Doğuda ise salonun boyunu aşan başka bir uzun oda yer alır.

Planı yönünden Bastam'da kuzey kapının doğusunda yer alan sütunlu salonla yakın benzerliği olan bu yapı bir saray bütünüdür. Bu yapıdan Akamenid apadanalarıyla benzerlik gösterir. Bastam'daki sütunlu salon iki dizi halinde 14 sütuna sahiptir. Altıntepe'deki apadanadan daha küçük boyutları olan yapı, M.Ö. 7. yüzyılın ortasında II.Rusadevrine tarihlenir.³⁰⁶

3.3.3. Aznavurtepe³⁰⁷

Patnos ilçe merkezinin 2 km kuzeybatısında yer alır. Sitadelde ilk tapınağı ve surları Minua inşa ettirmiş, I.Argiști bazı yapılar eklemiştir. Oldukça harap olan kentten günümüze ancak tapınak, sitadel ve bazı binaların kalıntıları ulaşabilmiştir.³⁰⁸

³⁰³ Payne,, a.g.e., s. 168

³⁰⁴ UKN:no.136

³⁰⁵ Yaylalı, S.“Silindir Mühür Baskılı Bir Küp Üzerine Gözlemler”, *Anadolu Araştırmaları*, XVI, 2000, ss. 571- 590

³⁰⁶ Çilingiroğlu, a.g.e., s. 107

³⁰⁷ Çilingiroğlu, a.g.e., s. 32

³⁰⁸ Çilingiroğlu, a.g.e., s. 32

Kral Minua tarafından yaptırıldığına dair 4 yazıt bulunmuştur. Tapınak cellasının çıkışı güneyden 1.75 m genişliğe, 1.70 m uzunluğa sahip bir koridorla sağlanır. Koridor sonunda sağlı sollu çıkışlarla güney dış duvarına çıkılmaktadır. Kazılarda tapınak cellasının kuzey duvarına paralel uzanan 2.30 m kadar mesafede kalın bir duvar bulunmuştur. Bu duvarın kuzey yüzündeki kerpiç duvarda açık zemin üzerine, kırmızı ve koyu renklerde resmedilmiş, kurban hayvanlarını tasvir eden bir pano keşfedilmiştir. Üzeri kerpiç dolgu ile kapatılan duvarın işlevi bilinmemektedir. Tapınağın doğu ve batı yamaçlardan kayması, iki yönde yapılan kalın payanda duvarlarıyla önlenmiştir.³⁰⁹ Tapınağın doğu tarafındaki payanda duvarı ile yamaç kenarı arasına oturtulmuş uzun, dikdörtgen bir oda kazılarla açığa çıkarılmıştır.

Bu odada bronzdan mızrak ucu, ok uçları, rozet, bilezik, fritten yapılmış bir asa başı, gümüşten bir yüzük ayrıca yine bronz, altın vesteatit taşından³¹⁰ yapılmış Urartu mühürleri bulunmuştur. Bu odanın yakınında bulunmuş bir Urartu yazıtında³¹¹ Kral I. Arğişti (M.Ö. 787-756) burada bir“*È ašihusi*”³¹² binası inşa ettiğini belirtir.

Minua sonrası Urartu Kralı olan oğlu I.Arğişti (M.Ö. 787-756) zamanında da Patnos ve çevresi önemini korumuştur. I. Arğişti’ye ait Aznavurtepe Tapınağı’nın bitişiğindeki dikdörtgen planlı yapıda bir yazıt ele geçmiştir. Yazıtta I.Arğişti burada bir bina “Ašihuši evi”yaptığından bahsetmektedir.³¹³ Yine Aznavurtepe’de bulunan bir yazıtta, bir depo binasının inşa edildiğini öğrenmekteyiz.³¹⁴

Aznavurtepe sitadeli Kral Minua sonrasında, I.Arğişti ve II. Sarduri Dönemi’nde de kullanılmıştır. Sitadel kazıları yarım kaldığı için yeteri kadar bilgi elde edilememiştir. Bu yapılar dışında I.Arğişti’ye ait birçok yapı yazıtı ele

³⁰⁹Balkan, **a.g.e.**, s. 238, Resim No: 1

³¹⁰ Halk arasında Sabun Taşı olarak bilinir.Mineralojideki adı:Steatit.

<https://www.degerlitaslar.gen.tr/sabun-tas>

³¹¹Balkan, **a.g.e.**, s. 235

³¹²Urartu yazıtlarında geçen ve mahiyeti tam bilinmeyen “Ašihusi” yapıları için. F.König “tapınak adaklarının konulduğu oda” önerisini sunmaktadır. Bkz., HChl, 175. Buna karşın Salvini ise bu binaların daha çok “sıvı ve tahıl depo” binalarıyla ilintili olduğunu savunur. Bkz., Salvini, **a.g.e.**, s. 161

³¹³Melikisvili, **a.g.e.**, s. 403

³¹⁴Balkan, **a.g.e.**, s. 4

geçmiştir. Fakat henüz kazılar gerçekleştirilmediği için bu yapıların nerelerde olduğu saptanamamıştır.

Patnos'ta 19. yüzyılın sonunda bulunmuş yazıtlara göre, burada ilk Urartu faaliyetlerinin İspuini'nin bir tapınak inşası ile başladığını görmekteyiz.³¹⁵İspuini'den sonra tahta çıkan oğlu Minua, Aznavurtepe'deki yazıtlarında bir È.GAL (Kale) ve È (Tapınak) inşa ettiğini bildirmektedir. Yine yazıtlarda Aznavurtepe tapınağının Urartu baştanrısı Haldi'ye adandığı belirtilmiştir.³¹⁶

Batı seferlerini Patnos yöresi üzerinden gerçekleştiren Minua, kazandığı zaferlerden dolayı Aznavurtepe'deki mimari ve yazılı anıtları tanrı Haldi'ye şükranlarını göstermek için yapmış olmalıdır.³¹⁷Aznavurtepe sitadel tapınağında bulunmuş üçayaklı bronz şamdan ,oldukça önemli bir eserdir.³¹⁸Üzerinde Urartuca “*Kral Minua'nın Tanrı Haldi'ye armağanı*” ibaresinin bulunduğu şamdana ait bir aslan heykeli Van müzesinde sergilenmektedir.³¹⁹Aznavurtepe sitadeli Minua'dan sonra Urartu tahtına çıkan I.Argiştı ve II. Sarduri Dönemi'nde de önemini korumuştur.

Patnos yöresi, Urartu Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren de önemli bir imar merkezi olmuştur. İşpiuni (M.Ö. 830- 810) devrinde başlayan devlet inşaatları oğlu Minua (M.Ö. 810 - 787) Dönemi'nde zirveye ulaşmıştır. Bu dönemde inşa edilen Aznavurtepe ve Kancıklı sitadeli daha çok askeri amaçlar doğrultusunda kullanılmış olmalıdır. Yine Minua Dönemi'ne tarihlenen Aznavurtepe Haldi Tapınağı³²⁰ ve Marmus sulama kanalı,³²¹ Patnos Ovası'nda yaşayan nüfusa hizmet amaçlı yapılan devlet yatırımlarıdır.

³¹⁵Buradaki yazıt'ta (HchI 5b) bahsi geçen tapınağın Aznavurtepe'deki Haldi Tapınağı olup olmadığı tartışmalıdır. Balkan, Aznavurtepe Tapınağı'nın İspuini ve oğlu Minua'nın Ortak Krallıkları Dönemi'nde (M.Ö. 815 - 806) yapıldığı tezini önermektedir.

³¹⁶Balkan, **a.g.e.**, s. 143

³¹⁷Salvini, **a.g.e.**, s. 60

³¹⁸Kaçak kazılar sonucu çıkarılmış olan eser, bugün İsrail Jaruselah müzesindedir. Eser için bkz. R. Merhav, **a.g.e.**, ss. 262 - 270

³¹⁹Boysal, **a.g.e.**, s. 201

³²⁰Balkan, 1960, Metin No: I, II, III, 150 vd.

³²¹König, **a.g.e.**, s. 57

I.Argişti (M.Ö. 787-756)³²² devrinde yapılan Aznavurtepe depo binasına, oğlu II. Sarduri (M.Ö.765-733)³²³ zamanında yenileri eklenmiştir. Tüm bu faaliyetler Patnos yöresinin, Urartu'nun merkezi bölgesinde ve konumu itibarı ile stratejik bir yerde bulunmasından dolayı yapılmış olmalıdır. Van (Tuşpa) merkezli Urartu Devleti yöneticilerinin, kuzeye ve batıya açılan yolların geçtiğı Patnos yöresini ellerinde tutmak için, krallık boyunca epey çaba sarf etmiş olduklarını, yörede yapmış oldukları icraatlardan anlamaktayız.

3.3.4. Tuşpa

Urartu Devleti'nin başkenti olan Tuşpa, Kral I. Sarduri tarafından Van ilinin 5km kadar batısında kurulmuştur.³²⁴M.Ö. IX. yy'da kurulduğı tahmin edilen Tuşpa, Assur kaynaklarında “Turuşpa”, Urartu kaynaklarında ise“Tuşpa” olarak ifade edilir.³²⁵Evliya Çelebi, 1655'te Van'a gittiğinde Van sitadelini“üzerinde yükü ile çökmüş bir deveye” benzetir ve doğudan batıya 1,5 km uzunluğunda olduğunu ifade eder.

Kuzeyden güneye uzunluğı ise 70 ya da 80 km kadardır. Urartu yapı mühendisliğinin ulaştığı seviyeyi, Van sitadeli tüm çıplaklığıyla aktarmaktadır. Topografyanın tüm nimetlerinden yararlanılmıştır. Gerek sitadelinkuşatılması, gerekse kuşatılınca uzun süre kendi kendine yetmesi için her şey düşünölmüştür. Kalker kayalığının altında tatlı su kaynakları mevcuttur. Sitadelingüney cephesi 100m'yi bulan yüksekliğı ile alınması imkânsız konumdadır.

Kademeli bir savunma sistemi vardır. Başkent Tuşpa, en güçlü Urartu krallarına başkent olma ayrıcalığına sahip olmuştur. Terside mümkündür. İsmi tanrılardan alan Tuşpa'da kral olarak ikamet edenlerden bazıları ; I. Sarduri, Işpuini, Minua, I.Argişti, II. Sarduri, II. Rusa'dır.Tuşpa'da kralların yanında rahipler, devletinileri gelenleri ve komutanlar oturmaktadır.

³²²Balkan, 1960: No: 4

³²³Balkan, 1960: No: 5

³²⁴Salvini, **a.g.e.**, ss. 28 - 47; Tarhan, **a.g.e.**, s. 75

³²⁵Parpola, **a.g.e.**, s. 362

Dönemin en kalabalık başkentlerinden biridir. Nüfusunun 50.000'den az olmadığı düşünülmektedir.³²⁶ Tüm bu olumsuzluklara rağmen başkent Tuşpa hiç bir zaman önemini yitirmemiştir. Krallık yılına kadar bütün Urartu kralları "Tuşpa'nın Efendisi/Alusi Tuşpa – URU" unvanını övünç duyarak kullanmışlardır.³²⁷ Başkent Tuşpa'yı önemli kılan etkenlerden biri de bünyesinde barındırdığı anıt mezarlar ve diğer yapılardır. I. Sarduri, İşpuini ve Minua, I. Argiştı Anıt Mezarları ile Sardurburcu (Madırburç), İç Kale, Ata Kültü Tapınağı, Bin Merdivenler gibi yapıların varlığıdır.

3.3.5. Yeni Saray

I.Argiştı'nın yaptırdığı "Yeni Saray",Tuşpa-Van sitadelinin batısında yer almakta ve sınırları doğudan "**Batı Hendeği**" ilebatıdan kralın anıtmezarı arasında bulunmaktadır. Güneyinde ise geniş uçurumlar ilesınırlanmaktadır.1969 yılında gerçekleştirilen kazılarda "Yeni Saray"ın kuzey kesimindeiki temel alanda çalışmalar yapılmıştır. Buradaki sitadel Urartu mimarisinin I.Argiştı Dönemi'nde ulaştığı seviyeyi bize vermesi açısından önemlidir.

3.4. I.Argiştı Dönemi Madencilik

Urartuların Anadolu'nun hemen hemen yarısına sahip olmasında, şüphesiz maden yataklarından yaptıkları üretimin etkisi olmuş veDoğu Anadolu'da bol miktarda olandeğerli maden yatakları Eski Çağ'da ilk defa büyük oranda Urartular Dönemi'nde işlenmiştir. Assur Kralı II. Sargon'un tapınaklar ve yapılardanbir ton altın, on ton gümüş ve yüzdokuz ton bronzesyayı yağmalayıp, Assur'a götürdüğü düşünülmektedir. Urartu Krallığı Dönemi'nde Doğu Anadolu'da yoğun olarak bulunan maden yatakları temel olarak üç merkezde toplanmıştır. Bunlar Adıyaman, Malatya ve Elazığ- Tunceli Bölgesi, Erzincan, Erzurum, Bayburt, Gümüşhane, Artvin, Kağızman Bölgesi ve son olarak Van Gölü'nün güneyi; Siirt, Bitlis, Van ve Hakkari Bölgesi'dir.³²⁸

³²⁶Burney, **a.g.e.**, s. 183

³²⁷Tarhan 1985; 2000; 2001; 2007

³²⁸Yıldırım, **a.g.e.**, s. 131

3.5. I.Argişti Dönemi Askeri Teçhizat

a- Kemerler

Kemerler kronolojik olarak kesin gruplara ayırlanamamaktadır, fakat oldukça zengin olan sahneler ve motifler, olasılıkla uzun yıllar devam eden, katı kurallara sahip bir yapıda, krallığın tüm dönemleri boyunca, çok da bir farklılaşma olmaksızın kullanılmıştır.³²⁹

Tarihlemeye yardımcı olan asıl öğeler, motiflerin oluşturduğu sahneler, sahnelerin anlatım düzeni ve motiflerin kemerler üzerindeki konumlarıdır. Bu bağlamda en erkene tarihlenen kemerler üzerindeki betimleme “sürekli anlatım” içeren sahnelerden oluşmaktadır. Piotrovskii’ye göre, I.Argişti ve II. Sarduri’ye ait ithaf yazıtlarından anlaşıldığına göre, M.Ö. 8. yüzyıl başlarında, kemerlerdeki stil, paralel iki sıra kabartma çizgi ve 4 ya da 3 şeride ayrılmaya başlıyor. Belli bir hareket içeren sahneler de bu şeritler üzerine resmediliyordu.³³⁰

Çilingiroğlu, “*Sahneler arasında rozet, palmet, çeşitli geometrik motifler ile bitki motiflerinin kullanılması ise sürekli anlatımı bozan unsurlardır ve de bunlar belki de daha geçe tarihlenmektedirler.*”³³¹ diye yazar. Yine bu tip kemerlerde, Urartu sanatının tipik ve güney komşularından ayırıcı bir unsuru olan “*durağan resimleme ve öyküleyici üslubun en düşük seviyede tutulması*” özelliği görülmektedir.

Eski Doğu’da bu tip geniş kemerler, kalkanın yerini alması sebebiyle, bir okçunun karakteristik teçhizatının bir parçası sayılmıştır. Bunun yanı sıra, kemer giymenin, giyen kişiyi bir takım kötü güçlerden uzaklaştırdığına inanılırdı, anlaşıldığına göre kemerlerin kült ve sihirde belirgin özellikleri vardı.³³² Urartu Krallığı arabalarının betimlediği eserler çeşitlik göstermekle beraber, araba betimli 22 örnek içerisinde çoğunluk tunç kemerlerdedir. Kemerler üzerinde savaş, av ve tören sahneleri yer almaktadır. Erkeklerin taktıkları kemerlere kıyasladaha dar olan kadın kemerlerinin üzerinde düğün, ziyafet, müzik ve dans sahneleri yer

³²⁹Çilingiroğlu, a.g.e., s. 122

³³⁰Piotrovskii, a.g.e., s. 48

³³¹Çilingiroğlu, a.g.e., s. 122

³³²Piotrovskii, a.g.e., s. 48; Ayman, a.g.e., s. 4

almaktadır.Kemerler üzerine düğün ve müzik sahnelerinin olmasının sebebi soylu aileye mensup kişilerin bu törenlerini ölümsüzleştirmek istemeleridir.³³³

b-Miğferler

Urartu Krallığı'nın miğferlerinin üzerinde genel olarak aslan başlı yılan ejderi, hayat ağacı ve Urartu'ya özgü savaş betimlemeleri, motifler ve içerik olarak bezeme öğeleri kullanılmıştır. Belli'ye göre, miğferlerinin üzerindeki sahnelerden metafizik güçlerin etkisi ile düşmana galip gelme ve korunma amaçlanmıştır. Hâkimiyetin ve gücün sembolü olan aslan başlı yılan ejderleri korkunun ve savunma görevinin temsilcileri olmuştur. Bununla birlikte ölümsüzlük sembolü olan "hayat ağacı" bu inancın desteklenmesinde kullanılmıştır.³³⁴ Buna en güzel örnek ise Karmir-Blur'da yer alan I.Argiştı ve III. Sarduri'ye ait törenlerde kullanılan miğferlerde görülen aslan başlı yılan ejderler ile hayat ağacı motiflerinin bulunması ve bu sembollerin savaş arabaları üzerindeki süvarileri iki cepheden çevrelemiş olmasıdır.³³⁵ Gaziantep Müzesinde sergilen Urartu miğferi günümüze oldukça yıpranmış bir şekilde gelebilmiştir. Dövme tekniği kullanılmıştır³³⁶. Karmir-Blur'da ele geçen Urartu miğferleriyle benzerlikler göstermesi nedeni ile M.Ö. 8 yy'a tarihlendirilmektedir.³³⁷

c-Savaş Arabaları

Savaş arabaları, Anadolu krallıklarının çok uzak mesafelere sefer yapabilmelerine olanak sağlamıştır. Hititler'in Kızılırmak'tan binlerce kilometre ötede Kadeş'e ya da Babil'e yaptığı seferleri düşünürsek, bu daha iyi anlaşılabilir. Hitit ordusunun galip geldiği Kadeş Savaşı'nda, Hitit ordusunda 3500 araba bulunuyordu.

³³³ Belli, 2007, s. 89

³³⁴ Belli, **a.g.e.**, s. 243

³³⁵ Taşyürek, **a.g.e.**, s. 179

³³⁶ Gökür Çetinkaya, M.Ö. 3 Binyıl başlarından M.Ö. I Bin ortalarına kadar Anadolu Arabaları.

Aydın 2012

³³⁷ Taşyürek, 1974. S 179

Urartu sanatında savaş arabası sahnelerini I.Argiştı ve II. Sarduri zamanında sadak ,miğfer ile çok sayıda kemer üzerinde görmekteyiz.³³⁸Savaş arabalarının tümü iki tekerleklidir. Arabalar,savaşçı ve sürücü olmak üzere iki kişi tarafından taşınmaktadır.Araba kasalarını iç arka kesiminde birer mızrak bulunur.Urartu savaş arabalarının kasalarısandık biçimlibir formdadır.

Araba kasası paravanların taban kenarlarından dik bir yükseltilmesiyle oluşturulmuştur .Urartu savaş arabalarının koşum atlarında,enli bir bant şeklinde atın boynuna bağlanmış ve kenarlarından uzun püsküller sarkan bir göğüslük görülmektedir.Ağzından gemlik olan her bir attan gelen birer dizgin,sol elinde birde kırbaç taşıyan kasadaki sürücü tarafından tutulmakta ve kasanın içinde son bulmaktadır.Atların başlarında taç benzeri sorguç vardır.³³⁹

Andolu'nun çeşitli bölgelerinde etnoarkoloji araştırmalarda bulunan Konyar,kayalıklarda yer alan oyukların savaş arabalarının aksamalarının yapımında kullanılan kalıplar olduğunu belirtmiştir. Konyar, kalıplarda yapılan inceleme ve ölçümler sonunda önemli bulgulara rastlandığına dikkati çekerek, "Söz konusu kalıplar üzerinde yaptığımız çizim ve ölçümlerin ardından kayalıklarda bulunan kalıpların, Urartu ve yakın doğu medeniyetlerindeki tekerlek ölçüleriyle birebir örtüştüğünü tespit ettik''dedi.³⁴⁰

3.6. Seramikler ve Süs Eşyaları

Urartu Devleti'nin seramik alanda da geliştiği görülmektedir. Özellikle çevrede bulunan kırmızı topraktan yaptıkları mutfak araç ve gereçleri, süs eşyaları yapılan kazılar sonucunda yavaş yavaş açığa çıkmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan kazılarda bulunan on binlerce boncuğun cam, metal ve çeşitli değerli ve yarı değerli taşlardan yapıldıkları saptanmıştır.

³³⁸Çavuşoğlu, a.g.e., s. 74; T Kendall, a.g.e., s. 33 Urartu Kemerleri için: Taşyürek, 1975

³³⁹³³⁹Göknur Çetinkaya,M.Ö. 3 Binyıl başlarından M.Ö.1 Bin ortalarına kadar Anadolu Arabaları. Aydın 2012

³⁴⁰ Erkan Konyar,Anzaf ve Çavuştepe kazı çalışmaları,2011

Pişmiş toprak, kemik ve deniz kabuğundan yapılan boncuk sayısı, diğerlerine kıyasla daha azdır. Öncelikle bezeme ve takı amacıyla kullanılan boncuklar, kötü ruhlardan korunmak için amulet ve muska amacıyla da kullanılmışlardır. I.Argiştî Dönemi'ne ait olarak bulunmuş bir boncuk, bize Urartu sanatı hakkında bilgi vermektedir.³⁴¹

3.7. I.Argiştî Yazıtları

Urartu Devleti kurulmadan önce Doğu Anadolu Bölgesi'nde planlı bir yapılaşma sisteminin olmadığı, hem arkeolojik verilerle hem de Urartu Yazıtları ile ortaya çıkmıştır. Urartu Yazıtlarında bu durumdan şöyle söz edilmektedir: "...yer ıssız/ çorak idi, orada hiçbir şey yapılmamıştı."

3.7.1 Hanak/Ortaken Yazıtı

I.Argiştî, Hanak/Ortaken yazıtında, bölgede bulunan Tarih ülkesini ele geçirdiğini ve daha sonra Huşa ve Bia ülkelerine kadar ilerlediğini ifade etmektedir.

*"Tanrı Haldi kendi silahlarıyla sefere çıktı. Düşman ülkesi olan Tarih ülkesini ele geçirdi -ve-... ele geçirdi. Argiştî önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü -dür-. ...Minuaoğlu Argiştî sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiştî der ki: Tarih ülkesini ele geçirdim. ... Huşa ülkesine kadar -ve- Bia ülkesine kadar ilerledim. Aşqalaşi ülkesine gittim. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argiştî der ki: Diauehi ülkesinin kralı önümde göründü ve -haraç- verdi (?). Ahuria şehrini... dışarıya attım. ... Qu[]uni şehrini ... Orada 72.080 besili büyük baş hayvan, 7.000 ... 11... Kimilerini öldürdüm, kimilerini -de- canlı götürdüm. 6 kale yerle bir ettim. 50 şehir yaktım. Minuaoğlu Argiştî, güçlü kral, Bianili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır. Her kim bu yazıtı tahrip ederse tanrı Haldi -ve- tanrı Quera -onu- güneş ışığından yoksun etsinler."*³⁴²

³⁴¹Dinçol - Kavaklı, a.g.e., s. 231 - 234

³⁴²Sevin ,V. Urartu Krallığı'nın Kuzeybatı Seferleri,Uluslar arası Karadeniz İncemeleri Dergisi

Ortakent Urartu Yazıtı,Urartu'nun en kuzeyinde yer alan ve Hanak'ın 6 km doğusunda ve Ortakent'in 2- 3 km kuzeyinde bulunan Morev Bölgesi'ndeki dere yatağının sağ kısmında bulunmaktadır. İlk olarak Dinçol'un³⁴³yayımladığı, Urartu Kralı I.Argiştı Yazıtı, derenin tabanında yer alan ve düz bir yüzeye sahip ana kayayazılmıştır. Köroğlu ise, yaptığı araştırmada söz konusu yazıttan güneye doğru 100 metreleride bir yapı kalıntısı olduğunu vederenin sağ kıyısındankuzeye doğru 700-800 metre uzaklıktada yerleşim alanına ait kalıntıların olduğunu ifade etmiştir.³⁴⁴

3.7.2 Sarıkamış Yazıtı

I.Argiştı bu yazıtında, kuzeye yönelik seferlerin devam ettiğinden bahseder³⁴⁵.

*'... Ahuriani Şehri'ni, Aštu Şehri'nin(?) bölgesini ele geçirdim.... tahıl deposu(?) tüm(?) Aštuhini Şehri için ... Etiuni Ülkesi'ni(?) tamamen ele geçirdim. Güçlü ordular geldiler ... Argiştı der ki: Tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılara yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler ... püskürttüm. Qa[] Şehri'ne kadar ... kovaladım. ... orada ... yüz ... 20 ... yüz ... yaktım. X yüz 50 ... kadın. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştı, güçlü kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Argiştı der ki: Her kim bu steli tahrip ederse veya her kim suç işlerse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba ve tanrı Şivini (onu) güneş ışığından yoksun etsinler.'*³⁴⁶ Gürcistan Devlet Müzesinde sergilenmektedir.

3.7.3 Horhor Yazıtları

I.Argiştı dönemin seferlerini tüm detaylarıyla anlatır.Eski Van şehrinde bulunur.I Argiştı krallığının ikinci,on dördüncü ve olasılıkla son yıllarındaki kuzeye yönelik seferlerini anlatır. Minua dönemindeki vasallık sisteminden vazgeçilmiştir.

³⁴³Dinçol, **a.g.e.**, s. 109

³⁴⁴Köroğlu, **a.g.e.**, s. 143

³⁴⁵Sevin ,V. Urartu Krallığı'nın Kuzeybatı Seferleri,Uluslar arası Karadeniz İncelemeleri Dergisi

³⁴⁵Dinçol, **a.g.e.**, s. 109

³⁴⁶UKN:no.130

Merkezden gönderilen valiler (EN.NAM) tarafından yönetilmişlerdir.Amaç bölgeyi kalıcı hale getirmektir.

“... Argiştı der ki: Egemen olan Tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, -ve- tanrı Şivini'ye, -onların- ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim (?) için yalvardım (?). Aynı yıl (içinde) yine (?) savaşçılar topladım -ve- Diauehi (ülkesine) karşı -ve- Diauehi'nin kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım. Şeriazi ülkesini ele geçirdim, şehirleri yaktım, kaleleri yerle bir ettim. Pute şehrinin güneyindeki (?), Biani ülkesine -ve- Huşa ülkesine kadar ilerledim (?). Tariu bölgesini (?) bıraktım. Zabahae ülkesine karşı sefere çıktım -ve- Zabahae ülkesini ele geçirdim şili. Uzinabitarna şehrine -ve- Büyük Sirimu Dağına kadar ilerledim. Igani ülkesinin Maqaltu şehrinin bölgesini bıraktım. Eriahi ülkesine vardım. Apuni ülkesine karşı sefere çıktım. Ureiu şehrini -ve- krali Witeruhi şehrini ele geçirdim. 19.225 delikanlı, 10.140 canlı savaşçı, 23.280 kadın olmak üzere toplam 52.675 kişi, -o- yıl -ın esir sayısıdır-. Kimilerini öldürdüm, kimilerini -de- canlı götürdüm. 1.104 at, 35.015 büyük baş hayvan -ve- 100 bin X on bin 1.829 küçükbaş hayvan sürdürdüm. Argiştı der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl -içinde- yaptım. Tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Abiliane ülkesini, Aniştirga, Quarza - veya Qubza- -ve- Ultuza ülkesini ele geçirdi, -onları- Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü -ve- tanrı Haldi'nin silahı -da- güçlü -ve- tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minuaoğlu Argiştı sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti (?). Argiştı der ki: Etiuni ülkesini ele geçirdim, []ue ülkesine -ve- UduriEtiuhi ülkesine kadar ilerledim(?). Erkek ve kadınları sürgün ettim. Argiştı der ki: Egemen olan Tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, (ve) tanrı Şivini'ye, (onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim (?) için yalvardım (?). Aynı yıl Umeli ülkesine karşı sefere çıktım. Uria ülkesini -ve- Tertubi ülkesini ele geçirdim. Muruzu [] boyunu yendim. Bir kayalıkta tahkimatlı kaleyi güç kullanarak aldım. Erkek -ve- kadınları sürgün ettim. Krali Ubarugildu şehrini ele geçirdim ...Ku[]rupira (?) ülkesine -ve- Tarra[] ülkesine kadar ilerledim. Id[]ku[] Jaunede şehrine karşı sefere çıktım ... Erkek (ve) kadınları sürgün ettim ...Irkiuni ülkesini ele geçirdim ...kadar ilerledim ...Artarmu[] ülkesine karşı sefere çıktım ...güç kullanarak ...(onları) dışarıya attım ...Şehirler ...kadar ilerledim ...kadar ...3

(?) ...11.000 ...kadın ...toplam 20.279 kişi, -o- yıl-ın esir sayısıdır-. Kimilerini öldürdüm, kimilerini de canlı götürdüm...”³⁴⁷

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla sefere çıktı. Diauhi ülkesi-nin kralı Utupurşini’yi yendi. Abnulua ülkesini ele geçirdi. –Onları- Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü -ve- tanrı Haldi’nin silahı-da- güçlüdür-. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Minuaoglu Argiştı sefere çıktı. Argiştı der ki: Diauhi (ülkesi) yine (?) ayaklandı. Savaşçılar topladım -ve- Diauhi –ülkesi-ne karşı sefere çıktım. ...ordum önünde göründü ...Argiştı der ki: Egemen olan tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini -ve- Biainili ülkesinin –bütün- tanrılarına, - onların- ilahi büyüklüğünden –yardım- istediğim (?) için yalvardım (?) ... Bia [] ülkesine (ve) Huşa ülkesine kadar ilerledim. Didi ülkesine -ve- Zua şehrine karşı sefere çıktım. Diauhi ülkesinin kralı Zua şehrini yaktım. Zua şehrinde bir yazıt diktim. Aşqalaşi ülkesine doğru, ülke kapısından (?) geçtim. 105 kaleyi yerle bir ettim -ve- 453 şehri yaktım. Oradaki üç kaleyi ele geçirdim. (ve onların) halkını benim ülkeme kattım: Qada ülkesini, Aşqalaşi ülkesini -ve- Şaşilu şehrinin ülkesini, 15 (?). 181 delikanlı, 2734 erkek, 10 (?). 604 kadın, 4426 at, 10 (?). 478 büyük baş hayvan, 73770 küçükbaş hayvan - sürüp çıkardım-. 4 kral hadım ettirdim(?): Şaşki, Ardaraki, Baltulhi - ve- Qabilu - boyların krallarını-. Yerlerine valiler atadım. Diauhi’nin kralını esir ettim. Haraç - ödemesi koşulu- ile yaşamını bağışladım. Diauhili Argiştı’ye bu haracı verdi: 41 mina saf (?) altın, 37 mina gümüş, ...10.000 mina bakır, 1000 binek, 300 büyük baş hayvan, ...0.000 küçükbaş hayvan. Bu haracı ...Diauhi -ülkesi-ne her yıl versin diye buyurdum: ... mina saf (?) altın, 10.000 mina bakır, ...-baş-boğa, 100-baş- inek, 500 –baş- koyun, 300 binek, ... Tanrı Haldi, kendi silahıyla sefere çıktı. Etiuni ülkesini ele geçirdi. - Onları- Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü -ve- Tanrı Haldi’nin silahı -da- güçlüdür-. Tanrı Haldi’nin kudretiyle Minuaoglu Argiştı sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiştı der ki: Diauhi –ülkesi-’nin –kralının- yardımına gelen kralları yok ettim. Bir yıl içinde Luşa ülkesini, Katarza ülkesini, Eriahi ülkesini -ve- Gulutahi ülkesini ele geçirdim. Witeruhi ülkesini ele geçirdim. Apuni ülkesine kadar

³⁴⁷ Sevin ,V. Urartu Krallığı’nın Kuzeybatı Seferleri,Uluslar arası Karadeniz İncemeleri Dergisi

ilerledim (?). Luşa ülkesinin kralını hadım ettirdim. Iga ülkesinin kralını boyun eğdirdim -ve- yerinde bıraktım. Argiştî'ye haraç verdi...".³⁴⁸

Kuzey bölgelerine yapılan seferlerin en önemli nedenlerinden biride maden kaynakları üzerinde hâkimiyet kurmaktır.³⁴⁹ Diğer önemli bir hususta ele geçirilen ülkelerin çok oluşu nedeniyle yörenin yoğun bir yerleşmeye maruz kaldığıdır.³⁵⁰

3.7.4 Karakale Yazıtı

Anakayadan kopmuş bir halde bulunmuştur.

“Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştî bu kanalı açtırdı. (O) yer çoraktı, hiç kimse orada bulunmuyordu. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argiştî bu kanalı açtırdı. Minua oğlu Argiştî, güçlü kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır”.³⁵¹

3.7.5 Sardarabad(Eçmiazin,Ripsime Kilisesi)

“Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Minua oğlu Argiştî der ki: Kusursuz bir şekilde bir kale yaptırdım. (Oraya) "Argiştihinili" adını verdim. (O) yer çoraktı ve orada hiçbir şey yapılmamıştı. Muna Irmağı'ndan dört kanal açtım ve bağlar ve bahçeler diktirdim. (Bu) icraatları orada yaptırdım. Minua oğlu Argiştî, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır”.³⁵²

3.7.6 Arin-Berd

“Efendi tanrı Haldi'ye Minua oğlu Argiştî kusursuz bir şekilde bir kale yaptırdı. (Oraya) "Irbuni" adını verdi. Biainili Ülkesi'nin güçlendirilmesi ve düşman ülkesinin bastırılması(?) için (yapıldı). Argiştî der ki: (O) yer çoraktı. Oradagüçlü icraatlar yaptırdım. Argiştî .”.³⁵³

³⁴⁸ Sevin, V. Urartu Krallığı'nın Kuzeybatı Seferleri, Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi

³⁴⁹ Sevin, V. a.g.d. s 22

³⁵⁰ Sevin, V. a.g.d. s 22

³⁵¹ S 187

³⁵² Margaret, P, “Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu”, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 187-188

³⁵³ Margaret, P, “Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu”, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 188

3.7.7 Van

Van'da taş bir blok üzerinde bulunmuştur.

*''Tanrı Haldi'nin kudretiyle Minua oğlu Argišti bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 10.000 kapi(ölçüsü vardır) ''.*³⁵⁴

3.7.8 Patnos Aznavurtepe

Taştan bir blok üzerinedir.

*''Tanrı Haldi'nin kudretiyle Minua oğlu Argišti bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 32.0578 kapi(ölçüsü vardır) ''.*³⁵⁵

3.7.9 Pirabat

*''Tanrı Haldi'nin kudretiyle Minua oğlu Argišti bu tahıl deposunu yaptırdı ''.*³⁵⁶

3.7.10 Kazancı

*''Tanrı Haldi'nin kudretiyle Minua oğlu Argišti bu binayı yaptırdı ''.*³⁵⁷

3.7.11 Şahriar

*''Tanrı Haldi'nin kudretiyle Minua oğlu Argišti bu binayı yaptırdı ''.*³⁵⁸

3.7.12 Kalecik

*Argišti der ki:bu....*³⁵⁹

3.7.13 Köklü

³⁵⁴Margaret, P, ''Urutu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu'',Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 190

³⁵⁵Margaret, P, ''Urutu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu'',Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 192

³⁵⁶Margaret, P, ''Urutu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu'',Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 192

³⁵⁷ Payne,a.g.e. s.193

³⁵⁸ Payne,a.g.e. s.193

³⁵⁹ Payne,a.g.e. s.195

.....Argišti Argišti... Argišti³⁶⁰

3.7.14 Erivan Müzesi

‘‘Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Minua oğlu Argišti,güçlü kral ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır’’.³⁶¹

3.7.15 Kepenek

‘‘Minua oğlu Argišti bu susi'yi ve kusursuz bir şekilde efendi tanrı Haldi'ye bir kale yaptırdı. (Oraya) "Argiştihinili" adını verdi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argišti, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır’’.³⁶²

3.7.16 Eski Van Şehri'nin Surp Sahak Kilisesi Yazıtı

I.Argišti bu yazıtta Diauehi Ülkesi kralı Ultupurşini'yi yendiğini, Didi Ülkesi'ne ve Zua Şehri'ne karşı sefere çıktığını,bu ülkelerden bol miktarda esir ve ganimet aldığını ifade eder.

‘‘Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Diauhi Ülkesi(nin kralı) Utupurşini'yi yendi ve Abnulua Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Argišti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argišti sefere çıktı. Argišti der ki: Diauhi (Ülkesi) yine ayaklandı. Savaşçılar topladım ve Diauhi (Ülkesi)ne karşı sefere çıktım. ... ordum önünde göründü ... Argišti der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi, tanrı Teiseba, tanrı Şivini ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım... B1: Bia[] ülkesi'ne ve Huşa Ülkesi'ne kadar ilerledim. Didi ülkesi'ne ve Zua Şehri'ne karşı sefere çıktı ve Diauhi Ülkesi'nin kralı şehri Zua'yı yaktım. Zua şehrinde bir yazıt diktim. Aşgalaşi Ülkesi'ne doğru, ülke kapısından(?) geçtim. 105 kale yerle bir ettim ve 453 şehir yaktım. Oradaki üç ülkeyi ele geçirdim (ve onların) halkını benim ülkeme kattım: Qada ülkesi'ni, Aşgalaşi Ülkesi'ni ve

³⁶⁰ Payne,a.g.e. s.196

³⁶¹ Payne,a.g.e. s.196

³⁶² Payne,a.g.e. s.198

Šašilu Šehri'nin ülkesini. 15(?).181 delikanlı, 2.734 erkek, 10(?).604 kadın, 4.426 at, 10(?).478 büyükbaş hayvan ve 73.770 küçükbaş hayvan (sürüp çıkardım). 4 kral hadım ettirdim(?): Šaški, Ardaraki, Baltulhi ve Qabilu (boylarının krallarını). Yerlerine valiler atadım. Diauhi Ülkesi'nin kralını esir ettim. Haraç (ödemesi koşulu) ile yaşamını bağışladım. Diauhi'li, Argiști'ye bu haracı verdi: 41 mina saf(?) altın, 37 mina gümüş, X on bin 0.000 mina bakır, 1.000 binek, 300 büyükbaş hayvan ve X on bin 0.000 küçükbaş hayvan. Bu haract ... Diauhi (Ülkesi)ne her yıl versin diye buyurdum: ... mina saf(?) altın, 10.000 mina bakır, ... (bas) boğa, 100 (bas) inek, 500 (baş) koyun, 300 binek, ...',³⁶³

3.8 I.Argiști'ye Ait Küçük Buluntu Yazıtları

Bu buluntular ekseriye Tunç Kalkanlar üzerinde kısa satırlar halinde bulunur.

3.8.1 Karmir-Blur'da bulunan yazıt:

Bu kalkan Minua oğlu Argiști'nin deposuna (aittir). Minua oğlu Argiști, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır. Minua oğlu Argiști bu kalkanı efendi tanrı Haldi'ye adadı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiști, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır.³⁶⁴

3.8.2 Rutši Tig'de bulunan yazıt:

*Argiști'nin eşyası.*³⁶⁵

3.8.3 Van Kalesi'nin 1 km kuzeydoğusunda bulunan yazıt:

*Argiști'nin deposuna ait.*³⁶⁶

3.8.4 Dizgin Kale'de bulunan yazıt:

³⁶³ Payne,a.g.e. s.177-178

³⁶⁴ Payne,a.g.e. s.199

³⁶⁵ Payne,a.g.e. s.199

³⁶⁶ Payne,a.g.e. s.202

*Argiști'nin eşyası.*³⁶⁷

3.9. I. Argiști Mezarı

Urartu Krallığı'nın hâkimiyeti altında olan Doğu Anadolu ve çevresinde, birçok kayamezarı bulunmuştur. Bu kaya mezarınve anıtsal özellikteki bu yapıların Urartuluların madencilik ve taş işçiliği açısından maharetine istinaden, kendilerine atfedilmesi daha doğru bulunmuş ve böylece bu alanlarda bulunan tüm kaya mezarları Urartu Krallığı'naait sayılmıştır. Bununla birlikte, Doğu Anadolu'dabulunan kalelerin, göletlerin, kanalların, basamaklı tünellerin, maden galerilerinin, kaya ve benzer kalıntıların değerlendirilmesinde de bu görüş öne çıkmaktadır.³⁶⁸

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki kaya mezarlarının genel olarak birbirlerine benzer olduğu ifade edilse de, daha ayrıntılı yapılan incelemelerde aslında bu yapıların birçok farklı özelliklere sahip olduğu görülebilmektedir.³⁶⁹

I. Argiști'nin Van sitadelinin batı kısmında bulunan ve "Horhor Mağarası" olarak adlandırılan kaya mezarına gömüldüğü bilinmektedir. Urartu mimarisi açısındanetkili bir tasarıma ve işçiliğe sahip mezar odası,24 basamaklı bir merdiven yapısına sahiptir. I. Argiști'nin yıllıklarının kazındığı düzleştirilmiş kaya duvarının arkasına açılan Horhor kaya odaları, yazılı metinde herhangi bir dayanak sunulmamasına karşın, Kral I.Argiști ve ailesinin mozolesi olarak görülmektedir.³⁷⁰

10,50 x 6 m büyüklüğünde ve 3,5 m yüksekliğinde düz tavanlı bir oda, bu yapı kompleksinin çekirdeğini oluşturmaktadır. 4 ayrı küçük mekâna açılan 4 giriş bulunmaktadır. Bütün duvarlarda olasılıkla mezar sunularının konulduğu nişler bulunur. Soldaki odanın arkasında metrelerce derinlikte, duvarlarında yine nişlerin bulunduğu bir kuyu bulunmaktadır. Bu tip nişler net olarak mezar olduğu saptanan yapılarda da görülmektedir. Ana salonun zemininde 2 tane düz ve köşeli çukurluk mevcuttur. Bu çukurlar olasılıkla büyük lahitler için düşünülmüştür.

³⁶⁷ Payne,a.g.e. s.205

³⁶⁸ Köroğlu, a.g.e., s. 21

³⁶⁹ Ögün, a.g.e., s. 67; Köroğlu, a.g.e., s. 35; Çevik, a.g.e., s. 29

³⁷⁰ Salvini, a.g.e., s. 164

Yan odalarda da bulunan kısmen basamaklarla çıkılan podyumlar bulunmaktadır. İç odaların kapılarının boşluklarında ise meşalelere da mezara bırakılacak hediye vb. asılması amacı ile açılmış çivi delikleri vardır.

I.Argiști'nin mezarı günümüze kadar gelen sağlam yapısıyla Uratu Dönemi'nin en güzel yapılarından biridir. Son yıllarda Van Bölgesi, Dilkaya³⁷¹, Karagündüz³⁷² ve Yoncatepe'de³⁷³ mezarlar, in situ buluntuları ile birlikte açılmıştır. Daha önce Adilcevaz ve Erciş'te benzer mezarlar buluntularıyla birlikte saptanmıştır.³⁷⁴

³⁷¹Çilingiroğlu 1991

³⁷²Sevin – Kavaklı 1996; Sevin1999; Sevin 2004

³⁷³Belli - Konyar 2001; Konyar, 2004

³⁷⁴Öğün - Bilgiç 1973; Öğün 1978; Sevin 1996

SONUÇ

Urartu öncesi Doğu Anadolu Bölgesi, ciddi bir siyasi örgütlenme içine girmemiştir. M.Ö. 13.yüzyıl ile birlikte Assur kaynakları, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşamakta olan kültürlerle ilgili bilgiler vermektedir. Assur Kralı I.Salmanasar'ın yazıtlarında ilk kez "Uruadri" adı ile karşılaşmaktayız. Aynı yazıtta diğer 8 ülkenin adını da görmekteyiz. Assur Kralı I. Tukultininurta (M.Ö.1243-1207) ile birlikte diğer bir boy olan "Nairi ülkeleri" adı ile karşılaşmaktayız. M.Ö. 1106-1090 tarihleri arasında I. Tiglat Pileser yıllıklarından, Assur'un kuzeyde kalan ülkeler üzerine seferler düzenlediğini öğrenmekteyiz.

Bu seferler Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarında kalan kısımlara yapılmıştır .Assur kaynaklarına göre, M.Ö. 9. yy.dan itibaren genellikle Nairi ile Urartu adları aynı anlamda kullanılmıştır. Bu yüzyılda Assur seferlerinin Urartu Bölgesi'ne yoğunlaştığı görülmektedir. Assur Devleti'nin bu bölge üzerine çok yoğun seferler düzenlemesi sonucunda bölgede yaşayan beylikler, muhtemelen bir araya gelmiş ve Urartu Devleti'ni kurmuşlardır. M.Ö. 858-824 tarihleri arasında, Assur tahtında kalmış olan III. Salmanasar'ın hem yıllıklarından hemde Balawat Tepesi'nden çıkarılmış olan tunç kapılardaki resimlerden, Urartu Devleti'nin kurulmuş olduğunu öğrenmekteyiz. Balawat'taki bir yazıtta;"*Urartulu Aramu'nun kentini fethettim.*"geçmektedir.

I.ArgiştıDönemi, Urartu Devleti'nin tüm yönleriyle büyümeye ve gelişmeye başladığı bir dönemi kapsar. I.Argiştıile Kafkaslar'a seferler yapılmış, seferler sonucunda verimli Kafkas toprakları Urartu egemenliğine girmiştir.Artık Kafkas toprakları valiler tarafından değil, bizzat Urartu yöneticileri tarafından yönetilmişlerdir. Kafkaslar için Valilik Dönemi I.Argiştı ile sona ermiştir. Yazıtlarda artık valilerden söz edilmemeye başlanmıştır. Kafkaslar'ın Urartu topraklarına katılması ile Urartu Devleti iki yönden kârlı çıkmaya başlamıştır: Hammade ve insan gücü.

Kafkas topraklarında elde edilen bakır, gümüş, bronz gibi madenler Anadolu topraklarına getirildi ve işlendi. Bu yüzden başkent Tuşpa madencilik konusunda

zenginleşmeye başladı.Yine bu seferler sonucunda, sayıları binleri bulan esirler Urartu'ya getirildi ve hertürlü iş kolunda çalıştırıldı.

III.Salmanasar'ın iktidarının 27. yılında Urartu üzerine bir ordu gönderdiğini yıllıklarından öğrenmekteyiz. Aynı yıllıklarda Urartu Krallığı'nın başına Sarduri'nin geçtiğini öğrenmekteyiz. Arame tarafından belirlenen krali kentler olan “Arzaşkun” ve “Sugunia”nın yerini Kral Sarduri Dönemi'nde “Tuşpa” almıştır. Sarduri'nin, Arame'nin oğlu olmadığı, kendi adıyla anılan “Sardurburç” yazıtında geçmektedir. Lutipri oğlu Sarduri'nin ifadesinden Urartu'da bir hanedan değişikliğinin yaşandığı düşünülmektedir. Sardurburç ilk Urartu kaynağı olarak elimize geçer ve Assurca kaleme alınmıştır.

Sarduri sonrasında krallığın yönetimi İşpuini'ye (M.Ö. 830- 810) geçmiştir. İşpuini Dönemi Urartu'da çok sayıda sitadel, tapınak ve diğer yapıların inşa edilmiş olduğu bir Bayındırlık Dönemi olarak tanımlanmaktadır. İşpuini Dönemi'nde Urartu'nun resmi din yapısı belirlenmiş ve Meher Kapı olarak adlandırılan kayaya Urartu Tanrı listesi ve tanrılara sunulacak adaklar listelenmiştir.

M.Ö. 810 yılında Urartu tahtına geçen İşpuini oğlu Minua ile Urartu Krallığı'nın Yükseliş Dönemi başlamıştır. Minua Dönemi ile birlikte Doğu Anadolu yüksek yaylaları Urartu'nun hâkimiyeti altına girmiş ve Urartu bölgedeki en önemli güç halini almıştır. Assur ile mücadelelerde Urartu zaman zaman üstünlük sağlamaya başlamıştır. Minua Dönemi'nde askeri zaferlerle Urartu'nun toprakları hayli genişlemiştir, sonraki Krallık Dönemlerinde de bu genişleme devam etmiştir. Minua Dönemi'nde birçok sitadel, saray ve tapınak yapılmış, Urartu sınır bölgeleri kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda Minua Dönemi'nde, günümüzde dahi hayranlık uyandıracak nitelikte, su kanalları yapılmış ve sulu tarımın yüksek yaylalarda yapılması sağlanmıştır.

Minua Dönemi'nde başlayan imar faaliyetleri ve seferler M.Ö. 8.yüzyılın ilk çeyreğinde başa geçen oğlu I.Argiştı Dönemi'nde de devam ettirilmiştir. I.Argiştı'nın Van sitadelinin güneybatısında, kendi adıyla anılan kaya mezarlığının üstüne ve çevresine yazdırdığı yazıtta, Urartu Krallığı'nın genişlemesinde önemli bir etken

olan seferler ve ülkenin birçok yerinde yapılan inşa faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Bu yazıt, etrafındaki su seslerinden dolayı “Horhor Yazıtı” olarak nitelendirilmektedir.

I.Argiști, krallığının ilk yıllarında, Assur’un elinde tuttuğu Akdeniz ticaretini kontrol altına almak amacıyla batıya bir sefer düzenlemiştir. Yıllığa göre, iktidarının 5.yılında Assur ordusunu yendiği, birçok Assur yerleşimini fethettiği, iktidarının 8.yılında tekrar Assur ordusunu yendiği ortaya çıkmaktadır. Kuzeybatıya yapılan seferlerde ise Diauehi Bölgesi’ni tamamen kontrol altına aldığı da yazıtlarda belirtilmektedir.

I.Argiști, iktidarının 4.yılında Kuzey Suriye’ye karşı düzenlemiş olduğu seferlerden söz etmektedir. Bir sonraki yılda ise kuzeydeki diğer başarıları ile birlikte, kuzey bölgelerini denetimi altına almak ve saldırıları önlemek amacı ile Erebuni kentini kurdurmuştur. Babası Mİnua Dönemi’yle başlayan “Toplu nüfus aktarımı”nı I.Argiști de devam ettirmiş ve diğer bölgelerden esir olarak aldığı 6.600 kişiyi bu kente getirtmiştir. Aras Vadisi’nin kenarında yer alan dağ uzantıları üzerinde inşa ettirilmiş olan Erebuni kenti aynı zamanda hayvancılık açısından çok zengin olan Sevan Bölgesi’ne de nüfus etmesini sağlamıştır. I.Argiști, Erebuni kentini kurduktan altı yıl sonra Aras Vadisi’nde ekonomik gücün yeni bir merkezi olacak olan Argiştihinili kentini kurdurmuştur.

Bu kentlerin kurulması, hem Urartu’nun buradaki hayvansal, tarımsal ve madeni kaynakları ele geçirme isteği olduğu için, hem de merkezi kentler model alınarak buralarda da sistemli yapılaşmanın yolu açılması içindir. I.Argiști Dönemi’nde yapılan bu iki yapı merkezdeki yapılarla büyük benzerlikler göstermektedir. Saray, tapınak, sitadel, magazinler vb. yapıları da içermektedir. Farklı bölgelerden getirilen askerler ve zanaatkârlar burada hem güvenliğin sağlanmasını kolaylaştırmış, hemde yeni mesleki oluşumların gerçekleşmesini sağlamıştır.

Farklı bölgelerden getirilen maden ustaları, taş ustaları gibi konusunahakim olan zanaatkârlar buradaki oluşum için öncü görevler almışlardır. Bu bölgelerdeki

hayvancılık sektörüne hakim olmanın yanı sıra, alt yapı tesisleşmesine gidilmesi, suni tarım yapılmasını sağlamış ve Urartu kültürel ve sosyal yaşamının kuzeyde de şekillenmesini sağlamıştır. Yeni kurulan kentlere kadarki dönemde, Kuzey Bölgesi'nde sadece hayvancılık ekonomisi hakim iken, I.Argiştî'nin bu bölgeyi denetimi altına almasından sonra, tarım ve madencilik ekonomisi de bölgeye girmiş ve böylece yerel halk bu mesleki alanlarda da örgütlenmiş. Bunun sonucunda Urartu yerleşim merkezleri etrafında konuşlandırılmıştır.

Urartu öncesi bölgede bulunan yerel yöneticiler tehlike oluşturabileceklerinden dolayı, daha alt görevlere verilmiş ve bu bölgelere merkezden valiler atanmıştır. Kuzeyde Urartu'nun bölge üzerindeki değişimlerine isyan eden topluluklar askeri güçlerle bastırılmış ve bu bölgedeki isyancılar Toplu nüfus aktarımıyla başka bölgelere gönderilmiştir. Böylelikle, bu bölgelerden alınan insanlar farklı bölgelere sürülmüş, kendi akrabaları ile bağları kopartılmış ve gittikleri bölgeye uyum süreci içerisine girmişlerdir. Urartu Kralı I. Argiştî, bu bölgeye bilinçli bir şekilde sitadeller kurdurmuş, bölgeyi denetimi altına almış ve böylelikle Urartu Devleti'nin bu bölge üzerindeki etkisini sağlamlaştırmıştır.

I.Argiştî, M.Ö.8. yy. ortalarında, yani krallığının sonlarına doğru Urartu Devleti'nin yükselişini doruğa taşımıştır. Urartu Devleti'nin kuzeyde Kafkas ötesinde ve Van Gölü Bölgesi'ndeki hâkimiyeti tüm güçler tarafından kabul edilmiştir. Batıda Hitit'lerin ülkesine başarılı seferler yapmıştı. Kuzey Suriye Urartu Krallığı'na bağlanmıştı. Anadolu'daki önemli ticaret yollarını Urartu denetimi altına almıştı. Urartu Devleti bu başarılar sonucunda Assur Devleti'nin bu bölgeye nüfus etmesini de engellemişti.

Assur'un zayıf bir dönem geçirmesinden, Urartu çok iyi bir şekilde faydalanmış, Akdeniz'e açılan ticaret yollarını denetimi altına almış ve I.Argiştî Dönemi ile birlikte Urartu Devleti Assur'dan daha güçlü bir devlet halini almıştı. Urartu ordusu başarılı seferleri ve ele geçirdiği topraklarla birlikte, dönemin en güçlü ordusu halini almıştır.

Urartu Krallığı, I.Argişti Dönemi ile birlikte Anadolu ve Ön Asya'daki gücünü ortaya koymak için başarılı birçok sefer düzenlemiş, seferler sonunda nüfus aktarımlarıyla Urartu kültürünün geniş bölgelerde hâkim olmasını sağlamış, kurdurduğu yeni kentlerle bölgeleri denetim altına almıştır. I.Argişti, Urartu medeniyetinin ve sosyal yaşamının bölge üzerinde hakim kültür haline gelmesini sağlamıştır.

KAYNAKÇA

1-İnceleme ve Araştırma Kitapları

- Akurgal, E. **Anadolu Kültür Tarihi**, Ankara, Türkiye Bilimsel ve Araştırmacı Kurumu, 2000
- Aktüre, S. **Anadolu’da Demir Çağı Kentleri**, İstanbul, 2003
- Bakü – Tiflis – Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi, “Arkeolojik kurtarma kazıları proje dokümanları: 1”, **Gazi University Research Center For Archaeology**, Ankara, 2005
- Belli, O. **Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1998
- Burney, C.A. “Urartian Irrigation Works”, **Anatolian Studies 22, Special Number in Honour of the Seventieth Birthday of Professor Seton**, 1972
- Burne, C -. Lang, D.M. **The Peoples of the Hills, AncientArarat and Caucasus**, London, 1971
- Ceylan, A. “Sarıkamış”, **Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Erzurum, 2002
- Çevik, N. **Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri**, Ankara, 2000
- Childe, G. **Tarihte Neler Oldu**, Cilt I, Odak Yayınları, 1974
- Çilingiroğlu, A. **Urartu ve Kuzey Suriye Siyasi ve Kültürel İlişkiler**, İzmir, 1984
- Çilingiroğlu, A. **Urartu Tarihi**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fak. Yayınları, İzmir, 1994
- Çilingiroğlu, A. **Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı**, İzmir, 1997
- Diakonoff, M.-Kaskai, S.M. **Geographical Names According to Urartian Texts**, Wiesbaden, 1981.

- Dontz, A. **Histoire Ancienne De L'armenie**, Brüksel, 1938
- Erzen, A. **Çavuştepe I MÖ 7.-6. Yüzyıl Urartu Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü**, 1978
- Erinç, S. **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul, 1953
- Forbes, T. B. **Urartian Architecture**, Oxford, 1983
- Günaltay, Ş. **Yakın Şark Elâm ve Mezopotamya**, Türk Tarih Kurumu Ankara, 1987
- Keegan, J. **Savaş Sanatı Tarihi**, (Çev: Füsün Doruker) Bilgin Yayıncılık, İstanbul, 1995
- Kırzioğlu, F. **Kars Tarihi**, İstanbul, 1953
- Laroche, E. **Les Hiéroglyphes Hittes I, l'Écriture**, Paris, 1960
- Köroğlu, K. **Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi**, İstanbul, 1996
- Köroğlu, K. **Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar**, İstanbul, 2010
- Kosay, H.Z. "Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi (Prehistor ve Protohistuarı)", **Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı**, Cilt I, Erzurum.,T. K.A.E, Ankara, 1984
- Luckenbill, D. D. **Ancient records of Assyria and Babylonia**. Vol. 1. University of Chicago Press, 1927
- Lloyd, S. **Türkiye'nin Tarihi: Bir Gezginin Gözüyle Anadolu**, Ankara, 1997
- Melikishvili, G.A. **Urartskie Klinoobraznye Nadpisi II**, Moscow, 1971
- Martirosyan, A.A. **Armenia in the Bronze Age and the Early Iron Age**, Erevan, 1964
- Margaret, P. "Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu", Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 191. (Yazıt Bazalt bir blok üzerinde: Moskova Tarih Müzesi'ndedir)

- Mellaart, J. **Anatolia C.4000 -2300 B.C.** Volume I, Part I. London,1971
- Melikishvili, G.A. **Urartskie Kliobrazny Nadpisi**, Moskow, 1960
- Macqueen, J.G. **Hititler ve Hitit Çağında Anadolu**, (Çev: Esra Davutoğlu), Arkadaş, Ankara, 2001
- Melikishvili, G. A. **Urartskie KlinoobraznyeNadpisi**, Moskow, 1960
- Muhly, J.D. **Copper And Tin, Hamden**, 1973
- Oded, B. **Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire**, Wiesbaden, 1979
- Özfırat, A. **Doğu Anadolu Yayla Kùltürleri**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2001
- Parpora, S. **Neo-Assyrian Toponyms, Neukirchen-Vluyn:Butzon& Bercker Kevelaer**, 1970
- Porada, E. **The Art of Ancient Iran**, New York, 1962
- Sevin, V. **Anadolu Arkeolojisi**, Der. Yay., İstanbul, 2003
- Smith, A.T. "The Making of an Urartian Landscape in Southern Transcaucasia: A Study of Political Archicectonics", **AJA**, Vol.103 No:1, 45-71, 1999
- Şerbetçi, K. **İlk Çağ Anadolu Devletlerinde Ordu**, Edirne, 2008
- Salvini, M. **Urartu Tarihi Ve Kùltürü**,(Çev.B. Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul,2006
- Salvini, M. **Urartu Tarihi ve Kùltürü**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul,2006
- Saraçoğlu, H. **Doğu Anadolu Bölgesi**, İstanbul, 1989
- Tarhan, M.T. "The Structure of the Urartian State", **Anadolu Araştırmaları**,9:295-310, 2006
- Tarhan, M. T. "Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehrinin Tarihi - Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar", **Araştırma Sonuçları Toplantısı**, II:179-203

- Tarhan,M.T. **M.Ö.13 yy.da Uruatri ve Nairi Konfederasyonları**, İstanbul 1978 s:66,69, 91-182
- Tarhan,M.T. **Tuşpa:Urartu Doğu'da Değişim**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011
- Teknik Ve Kültürel Değerleriyle Tarihi Sulama, Su Depolama, Taşkın Koruma Tesisleri T.C. Çevre ve Orman Bakanlığı Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2009
- Umar,B. **İlkçağda Türkiye Halkı**, İnkılâp KitabeviYayınları, İstanbul, 1999
- Van İli 2008 Yılı çevre Durum Raporu.(2009), Van.
- Von Loon, M.N. **Urartian Art. Its Distinctive Traits in the Light of NewExcavations**, İstanbul, 1966
- Zimansky, P. **Ecology and Empire: the Structure of the Urartian Stade**, Chigao,1985
- Belli, O. "Urartular", **Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi**, c. I, İstanbul, 139 - 208, 1982
- Belli, O. "Urartular'da Hayat Ağacı İnancı", **Anadolu Araştırmaları 8**, İstanbul, 237 - 247, 1982
- Belli, O. **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)**, İstanbul, 2000
- Belli, O. "Giyimli (Hırkanis) Kazıları" **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)**, (Ed., O. Belli), Ankara, 228-231, 2000

2-Makaleler- Bildiriler

- Balkan, K. "Patnos Yakınında Aznavurtepede Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", **Anatolia V**, 1960, 137 - 158
- Başgelen,N. "Van Kalesi'nin Kahraman Kralları",**Anadolu Uygarlıkları/Anatolian Civilizations**, Mayıs Haziran, Urartular, 128-135, 2006
- Barnett, R. D. "Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu", (Çeviren: Ömer Çapar), **Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi**, XXXI/1-2, 43-74, 1987
- Barnett, R.D. "Urartian Art and Archaeology", **CAH**, Vol 3,Part I, 314-371, 1982
- Belli, O. "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia The Urartian Period: Silver, Copper, and Iron", **Urartu A Metal Working Centerin the First Millenium B.C.E.**, Jerusalem, 16 - 41, 1991
- Belli, O. "1994 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", **XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 379-409, 29 Mayıs - 2 Haziran 1995
- Belli, O. "2000 Yılı Van Yoncatepe Kalesi Venekropolü Kazısı", **23.Kazı sonuçları Toplantısı**, 2. Cilt,28 Mayıs-1 Haziran 2001Ankara, 265- 287
- Belli, O. **2003 Yılı Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması- Yüzey Araştırması**, 2003
- Belli, O.- Yalçın, Ü. "Van-Yukarı Anzaf Urartu Kalesi'nde bulunan Bronz ve Demir Silahlarına Rkeometallurjik İncelenmesi", **IX. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Ankara - 24- 28 Mayıs 1993, Ankara Üniversitesi Basımevi Ankara - 55-64, 1994
- Belli, O.-Ceylan, A. "1998 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları",**21. KST-I**, 449-466, 1999
- Belli, O.-Tozkoparan,M. **2005 Yılı Van - Yoncatepe Sarayı ve Nekropolü Kazısı**, ss. 429-455, 2006

- Bilgiç, E. "Urartu'lular", **Türk Ansiklopedisi**, c. XXXIII, Ankara, ss. 35 - 78, 1984
- Bittel, K. **Anadolu'nun Tarih Öncesi ve Eski Tarihinin Ana Hatları- Grundzüge Der Vor-und Frühgeschichte Kleinasiens**, İstanbul, 1994
- Burney, C. "Excavations At Yanık Tepe, Azarbaijan", Iraq, 1962
- Burney, C. "Excavations At Haftavan Tepe", Iran XI, 1973
- Burney, C. **Van Bölge Müzesindeki Çivi Yazılı Tunç Eserleri**, 1977
- Burney, C. "Urartian Funerary Cus- Toms", S. Campbell, A. Green (Ed.), **The Archa-eology of Death in the Ancient Near East**, Oxford, 1995
- Burney, C. "Urartu Sulama işleri", **British Archaeology Institute Anatolian Studies, 179-186, Anatolian Studies**, 179-186, 1972
- Burney, C. "Urartu And Iran: Some Problems And Answers", **Anatolian Iron Age III** (Ed: A. Çilingiroğlu-D.H. French), **The British Institute of Archaeology At Ankara**, 31-35, 1994
- Boysal, Y. "Aznavurda Defnecilerin Meydana Çıkardığı Urartu Eserleri ", **Belleten XXV**, 199- 210, 1961
- Çavuşoğlu, R. "Van Müzesinden Urartu Savaş Sahneli At Göğüslük Parçası", **Anadolu Araştırmaları XVII/2**, İstanbul, 70-78, 2004
- Çetinkaya, G. M.Ö. 3 Binyıl başlarından M.Ö.1 Bin ortalarına kadar Anadolu Arabaları. Aydın 2012
- Çilingiroğlu, A. "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi. Umudum Tepe(Kalortepe)", **An.Ar.**, VIII, 191-194, 1980
- Çilingiroğlu, A. "Urartu Apadanasının Kökeni", **Anadolu Araştırmaları VI**, 97-110, 1978

- Çilingiroglu, A. "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düsenceler", **Arkeoloji-S. Tarihi Dergisi II**, 28-37, 1983
- Çilingiroğlu, A. "Van ve Urmiye Bölgeleri Arasındaki Kültürel İlişkinin Van-Urmiye Boyalıları Işığında Değerlendirilmesi", **X.T.T.Kong.** Ankara, 1990
- Çilingiroğlu, A. **Anatolian Iron Ages 2**, Oxford, 1991
- Çilingiroğlu, A. "Temple Area", **Ayanis I Ten Years' Excavations At Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998**, (Ed. A.Çilingiroğlu-M.Salvini), Roma, 37-65, 2001
- Yurttaş, H. "2002 Yılı Gümüşhane ve Bayburt İlleriYüzey Araştırması", **T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü**, Ankara, 167-169, 2004
- Dyson, R. H. "Problems of Protohistoric Iran as Seen from Hasanlu"; **Journal of Near Eastern Studies**, Vol. 24, No: 3, pp. 193-199, 1965
- Dyson, R.H. "The excavations at Dura Europos IV.1.3.", **The Commonwarepottery. The brittle ware**, New Haven, 1968
- Dyson, R.H. "Notes on Weapons and Chronology in NorthernIran Around 1000 B.C.", **Dark Ages and Nomads c.1000 B.C. Studies in Iranian and AnatolienArcheology**, İstanbul, 1967, 32-45
- Dinçol,A.M - Dinçol, B. "Die Urartaeische Inschrift aus Hanak (Kars)", **Hittiteand other Anatolian and Near Eastern Studies in Honourof Sedat Alp**, Ankara, 109-117
- Dinçol,A.M.- Kavaklı, E. "Van Bölgesi'nde Bulunan Yazıtlı Bir UrartuBoncuğu", **Eine Beschrifte Urartaeische Steinkugel,Anadolu Araştırmaları VIII**, 231-234, 2001
- Dinçol A. M.- Dinçol, B. "Die Urartaeische Inschrift aus Hanak (Kars)", **Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp**(Ankara), 109-117, 1992

- Edwards, M. "The Pottery of Haftavan VIB (Urmia Ware)", **IRAN, XIX.**,101-140, 1981
- Edwards, M. "Urmia Ware and it's Distribution in North-Western Iran in the Second Millenium B.", **IRAN XXIV**, 1986
- Erzen, A. "Giyimli Bronz Definesi ve Giyimli Kazısı", **Belleten**, **38/150**, Ankara, 1974, 192- 209
- Erzen, A. **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara, 1992
- Freu, J. "Des Grands Rois de Tarhuntaşsa aux Grands Rois de Tabal", **Res Antiquae**, **2**, 2005, ss. 399 - 418
- Garbrecht, G, **Wasserbauten Im Königreich Urartu**, Siegburg, 2004
- Grayson, A. K. **Assyrian Royal Inscriptions**, Volume I, Wiesbaden, 1972
- Grayson, A.K. **Asyrian Royal Inscription II**, Weisbaden,1976
- Hanfmann, George, M.A. "The Decorated Bronze Strip from Gushchin",**An St.** 1959
- Hawkins, J.D. **Inscriptions of the Iron Age, Corpus of Hieroglyphic Luwian**, 1, Berlin.New York: Walter de Gruyter, 2000, ss. 424 - 531
- Hancar, F. "Das Urartaische Lebensbaum motive eine neue Bedeutungsgstradition", **IrAnt VI**, Louvain, 1966, ss. 92 - 108
- Harmanşah, Ö. **New Foundations In The Ancient Near East: Preliminary Results Of Fieldwork At Urartian Sites In The Lake Van Basin**, Eastern Turkey. November 16, A AMW lunch talk, 2001, ss. 1 - 17
- Kalaç, M. "Tabal Ülkesi" **Zafer Taslıkhoglu Ar. I, Arkeoloji ve Sanat Yay.**,1999, ss. 213 - 216
- Işıklı, M. "M.Ö. I. Bin Yılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında Diauehi Krallığı", **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Sayı 6, 2000, ss. 49 - 72

- König, F. W. “Handbuch der Chaldischen Inschriften”, **I-II, AFO, Beiheft 8, Graz**, 1955-57, No: 37- 38
- Kellner, H.J. “Votive Plaques”, Urartu. A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E., (Ed.,R. Merhav), **Jerusalem**, 1991, ss. 286- 300
- Kendall, T. “Urartian Art İn Boston, Two Bronz Beltz Art and Mirror”, **Boston Museum Bulletin**, 1977, ss. 27- 57
- Köroğlu,K. “1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”,**XV.Ankara, Araştırma Sonuçları toplantısı**, 1998, ss. 127- 158
- Köroğlu, K. “Urartu Ülkesini Kuzey Yayılımı ve Kolha Ülkesinin Coğrafyası”, **Belleten 64/241**, 2000, ss. 717- 741
- Köroğlu, K. “Urartu Dönemi Bey Konakları”, **Altan Çilingiroğlu’na Armağan**,2009, ss. 383- 394
- Köroğlu, K. “Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu’daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni”, **Arkeoloji ve Sanat 127**, 2008, ss. 21 - 38
- Köroğlu, K. “Urartu: Krallık ve Aşiretler/Urartu: The Kingdom and Tribes”, **Urartu. Doğu’da Değişim/Urartu. Transformation in the East**, Ed. K. Köroğlu, E. Konyar, İstanbul 2011, Yapı Kredi Yayınları: 12-53, 2011
- Koçhan, N.-Surmuş,C. “Kepenek Urartu Kalesi”, **Atatürk Üniversitesi,Güzel Sanatlar Enstitüsü**, Sayı 10, 2003, ss. 57- 63
- Köroğlu,K.-Konyar,E. “Van Gölü Havzasında Erken Demir Çağı Problemi”, **Arkeoloji ve Sanat 119**, 2005, ss. 25- 38
- Koşay, H.Z. - Turfan K. “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”,**Belleten 91**, 1959, ss. 349-412
- Kurt, M. “Kilikya’da Yeni Assur Egemenliği ve Yerel Güçler”,**Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Yıl: / Sayı:21 2009**,327- 337

- Kurt,M, “Tabal Ülkesinin Politik ve İdarî Yapısı”,**Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 23 /, 2010, ss. 127- 136
- Lanfranchi, G.B. “The Ideological and Political Impact of the Assyrian Imperial Expansion on the Greek World in the 8th and 7th Centuries BC”, **Published in Melammu Symposia 1: Text Corpus Project**, 2000, ss. 7-34
- Lambert, W. G. “*The Sultantepe Tablets (contunied) VIII Shalmanaser in Ararat*”, **An St**, 1961
- LAR I D. D. Luckenbill, **Ancient Records of Assyria and Babylonia, Vol I**, Chicago, 1968
- LAR II D. D. Luckenbill, **Ancient Records of Assyria and Babylonia, Vol II**, Chicago, 1968
- Levine, L. “*Geographical Studies in the neo-assyrian Zagros*”, **Royal Ontario Museum ant the British Institute of Persian Studies**, Toronto and Londra, 1974
- Levine, L. “*Sargon’s Eighth Campaign*” **Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mezopotamia 1977**, (Bibliotheca Mesopotamica 7), Malibu: Undena, 1977, 135 - 151
- Martirosyan, A.A. **Armenia in the Bronze Age and the Early Iron Age**, Erevan, 1964
- Mellaart, J. “*The end of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean*”, **American Journal of Archaeology**, 1958 AJA. . Vol. 62, No. 1 (Jan., 1958), pp. 9- 33
- Merhav, R. “ A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.”, **Urartu, Jaruselam**, 1991, ss. 262 - 270
- Musceralla, O.W. “*Winged Bull Cauldron Attachments from Iran*” **MMJ**, 1968
- Öğün, B. “Die urartäischen Gräber inder Gegend von Adilcevaz und Patnos”, **E.Akurgal, (Ed.), The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology**, Ankara- İzmir 23. - 30. IX.1973, Ankara: 61 – 67

- Öğün, B. "Urartu Halk Mezarları", Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü Anma Kitabı, 1974, 443-469
- Özgüç, T. **Altintepe II. Tombs, Storehouses and Ivories**, Ankara, 1969
- Özgüç, T. "Jewellery, Gold Votive Plaques and a Silver Belt from Altintepe", **Anatolian Studies**, XXXIII, 1983, ss. 33- 37
- Parpola, S. "Neo-Asyrian Toponyms", **Neukrichen-Vluyn**, Verlag, 1970
- Payne, M. R. *"Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu"* **Arkeoloji ve Sanat Yayınları**, 2006
- Pehlivan, M. *"Karaz Kültürü ve Hurriler"* **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 1, Cilt 1, Van, 1990, ss. 168- 176
- Pehlivan, M. "Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi", **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 2, Cilt 2, Van, 1991, ss. 27 - 50
- Pehlivan, M. "Hayaşa (M.Ö. XV-XIII. Yüzyıllarda Kuzeydoğu Anadolu)", **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları**, No: 121, Erzurum, 1991
- Pehlivan, M. "Başlangıçtan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi" **Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23-25 Mayıs 1988)**, Ankara, 1994, ss. 327- 345
- Piotrovsky, B.B. **Urartu. the Kingdom of Van and its Art**, Londra, 1967
- Piotrovsky, B.B. "Urartu Dini", **DTCFD** 23/1-2, 1966
- Pecorelle, P.E.- Salvini, M. "Researches in The Region Between the Zagros Mountains and Urmia Lake", **Persica** 10, ss. 1-35.
- Roaf, M. **Mezopotamya ve Eski Yakın Doğu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996
- Reade, J. *"Hasanlu, Gilzanu and Related Considerations"*, **AMI. Review of AMI** 23. **Bibliotheca Orientalis**

51 (5/6):Archaeologische Mitteilungen Aus Iran 8 and 12, 1979, ss. 175- 182

- Sağlam, T.H. “*Urartu Devleti’nde Sosyal ve Ekonomik Yapılanma*”, **Arkeoatlas 4**, İstanbul, 2005, ss. 118-119
- Sagona, A. “The Upper Levels at Sos Höyük, Erzurum: A Reinterpretation of the 1987 Campaign”, **Anatolia Antiqua**,11, 2003, ss.101- 109
- Sagona, A –Claudia, S. **Ancient Near Eastern Studies, Archaeology at The North-East Anatolian Frontier, I an Historical Geography and a Field Survey of The Bayburt Province**, Louvain - Paris-Dudley, 2004
- Salvini, M. “Die Urartäischen Schriftdenkmäler Aus Bastam (1977- 1978)”, **Bastam II: Ausgrabungen In DenUrartäischen Anlagen 1977-1978**, (Ed. W. Kleiss), Berlin, 1988, ss. 125- 144
- Salvini, M. “The Historical Geography of the Sevan Region in the Urartian Period” **the North- Eastern Frontier and Non- Urartians in the Sevan Lake Basin the SouthernShores** (Ed. by: R. Biscione, S. Hmayakyan and N. Parmegiani), Rome, 2002, ss. 37- 61
- San, O. “Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı”, **OLBA III**,Mersin, 2000, ss. 19- 28
- Sevin, V.- Belli,O. “Yesilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi”, **An Ar IV-V**, İstanbul, (1976-1977), 1977, ss. 367-379.
- Sevin, V. Tarhan, M. Taner. “Van Bölgesi’nde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler”, **An Ar IV-V**, (1976-1977), İstanbul, 1977, ss. 273- 345
- Sevin, V. “Malatya - Elazığ - Bingöl İlleri Yüzey Araştırması”,**IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara - 26 - 30 Mayıs 1986**, Ankara, 1985, ss. 278-301
- Sevin, V. “The Oldest Highway Between the Regions of Van and Elazığ in Eastern Anatolia”, **Antiquity, Vol. 62**, Number:236, 1988, ss. 547-551

- Sevin, V. “Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması”, **VI. Araştırma sonuçları Toplantısı** Ankara, 1989
- Sevin, V. “Urartular’a Ait Dünyanın En Eski Kara Yolu”, **AnAr XI**, 1989, ss. 47 - 64
- Sevin, V. “Urartu Sanatı”, **Arkeo Atlas, 4**, İstanbul, 2005, ss. 116 - 117
- Sevin,V.- Belli, O. “Nahçıvan’da Arkeolojik araştırmalar”,**Arkeoloji ve Sanat yayınları**, 1999
- Sevin ,V. Urartu Krallığı’nın Kuzeybatı Seferleri,Uluslararası Karadeniz İncemeleri Dergisi
- Schäfer, H. P. “Die Inschrift Rusa II Argistehinisin Mazgirt-Kaleköy”, **Studi Micenei edEgeo-Anatolici 18**,1977, 249- 268
- Slattey, D. J. G. “The Defence of the Urartian NorthernFrontier”, **Al Rafidan 9**, 1988, ss. 173-194.
- Subaşı, O. “Pasinlerin Bilinmeyen Tarihi “Ortuzu - Toy - Valarshavan”,**History Studies, Volume 2/2 2010**, 2010, ss. 40- 57
- Özgüç,T. ”Altıntepe Kazıları”, **Belleten 98**, 1961, ss. 253-280
- Tarhan,M.T.-Sevin,V. “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları-1988”,**XI,Kazı Sonuçları Toplantısı I, Ankara Üniversitesi Basımevi,Ankara, 1990, Antalya-18-23 Mayıs 1969**, 1990, ss. 355- 377
- Tarhan, M.T.-Sevin,V. “Van Bölgesi’nde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler”, **Ankara Arkeoloji IV-V**, 1977, ss. 273- 345
- Tarhan,M.T. “Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehrinin Tarihi, Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar”,**II Araştırma Sonuçları Toplantısı İzmir - 16-20 Nisan 1984**, ss. 179- 205
- Tarhan, M.T. "The Structure Of The Urartian State", **Anar 9**, 2010, ss. 295- 310

- Tarhan, M. T. “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1987”, **10. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1987, ss. 369- 428
- Taşyürek, O.A. **Adana Bölge Müzesindeki Urartu Kemerleri**,Ankara, 1975
- Taşyürek, O. A. “Gaziantep Müzesindeki Bronz Urartu Miğferi”, **Türk Arkeoloji Dergisi XXI - I**, Ankara, 1974, ss. 177 – 181
- Ünsal, V. “M.Ö. III. Binde Kuzeydoğu Anadolu”,**The Journal of International Social Research. Volume 1/3 Spring 2008, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2008, ss. 396- 410
- Ünsal, V. “Doğu Karadeniz'in Tarihi Coğrafyası”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 2, Erzurum, 2006, ss. 129 - 144
- Yaylalı, S. “Silindir Mühür Baskılı Bir Küp Üzerine Gözlemler”, **Anadolu Araştırmaları**, XVI, 2000, ss. 571- 590
- Yıldırım, R. “Burmageçit Urartu Miğferleri”, **Fırat Üniversitesi Dergisi(Sosyal Bilimler)**2/2, 1988, ss. 217- 228
- Yıldırım, R. “Elazığ Müzesinde Bulunan Birkaç Urartu Kılıcı”, **Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)** 3/2, 1989, ss. 279- 288
- Yıldırım, R. “Urartian Belt Fragments From Burmageçit, Now On Display İn Elazığ Museum”, **Anatolian Iron Ages II**,1991, ss. 131-148
- Yıldırım, R. “The Urartian Furniture Fragments in Elazığ Museum" **British Institute of Archaeology at Ankara-Monograph No: 16 Anatolian Iron Ages 3/Anadolu Demir Çağları 3/the Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van (6- 12 August 1990) Edited By: A.Çilingiroğlu And D.H. French, the British Institute of Archaeology at Ankara, 1994, 295-300**

- Yiğit, T, “Tabal”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, XL/3-4, 2000, ss. 177-189
- Yaylalı, S. “Silindir Mühür Baskılı Bir Küp Üzerine Gözlemler”, **Anadolu Araştırmaları**, XVI, 2000, ss. 571- 590
- Zimansky, P. E. “Urartu”, **The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East Prepared Under the Auspices of the American Schools of Oriental Research**, New York, 1997, ss. 291 - 294

EKLER

Ek 1

Urartu Kralları ve I. Argiştî Dönemi Merkezler

Aramu	(M.Ö. 850-840)
I.Sarduri	(M.Ö. 840-830)
İşpuini	(M.Ö. 830-810)
Minua	(M.Ö. 810-786)
I.Argiştî	(M.Ö.786-756)
II.Sarduri	(M.Ö. 764-735)
I.Rusa	(M.Ö. 735-714)
II.Argiştî	(M.Ö.714-685)
II.Rusa	(M.Ö. 685-645)
III.Sarduri	(M.Ö.645-635)
IV.Sarduri(Erimena)	(M.Ö. 635-625)
III.Rusa	(M.Ö. 625-609)
IV.Rusa	(M.Ö. ..?-585)³⁷⁵

Urartu Dönemi Merkezler ³⁷⁶

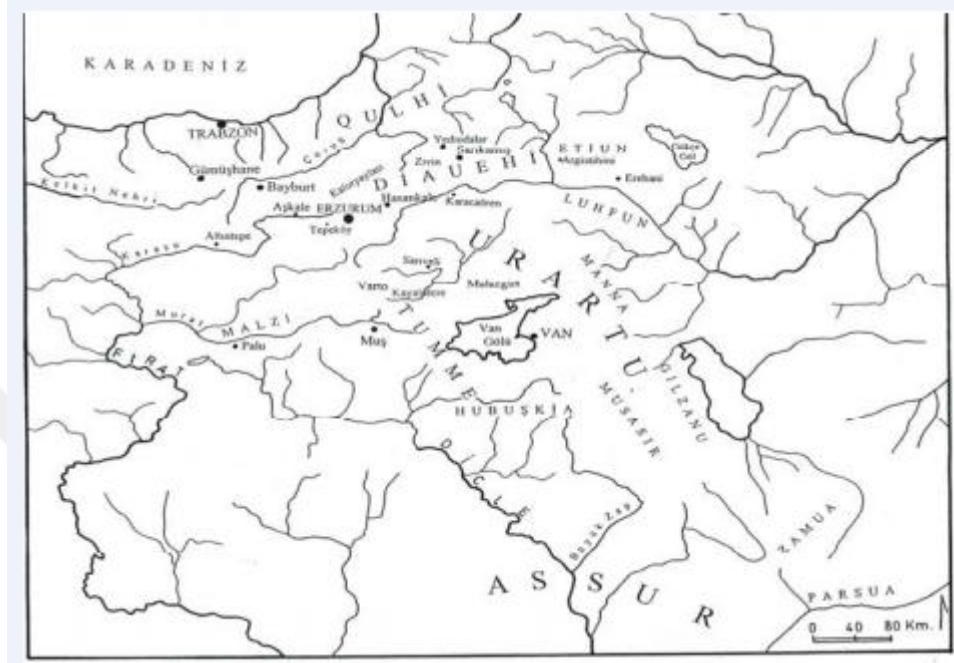
DÖNEM	MERKEZLER	TARİH
Geç Tunç Çağı	Lchashen, Horom,Aparan, Gegharot, Metsamor, Artik (grup 1-2) Karashamb, Lori-Berd	M.Ö.1500-1150
Erken Demir Çağ I	Artik (grup 3), Dvin (yanmış tabaka)	M.Ö.1150-1000
Erken Demir Çağ II	Horom,Elar,Keti,Metsamor	M.Ö.1000-800
Orta Demir Çağ - Urartu	Erebuni, Karmir-Blur, Oshakan, Aramus, Argiştihinili	M.Ö. 800-600
Orta Demir Çağ - Post-Urartu- Akamenid	Erebuni, Armavir-Blur	M.Ö. 600-500

³⁷⁵Belli, I.,1982: 207, Topaloğlu 2006: 1 vd.

³⁷⁶Biber, 2005, 17.

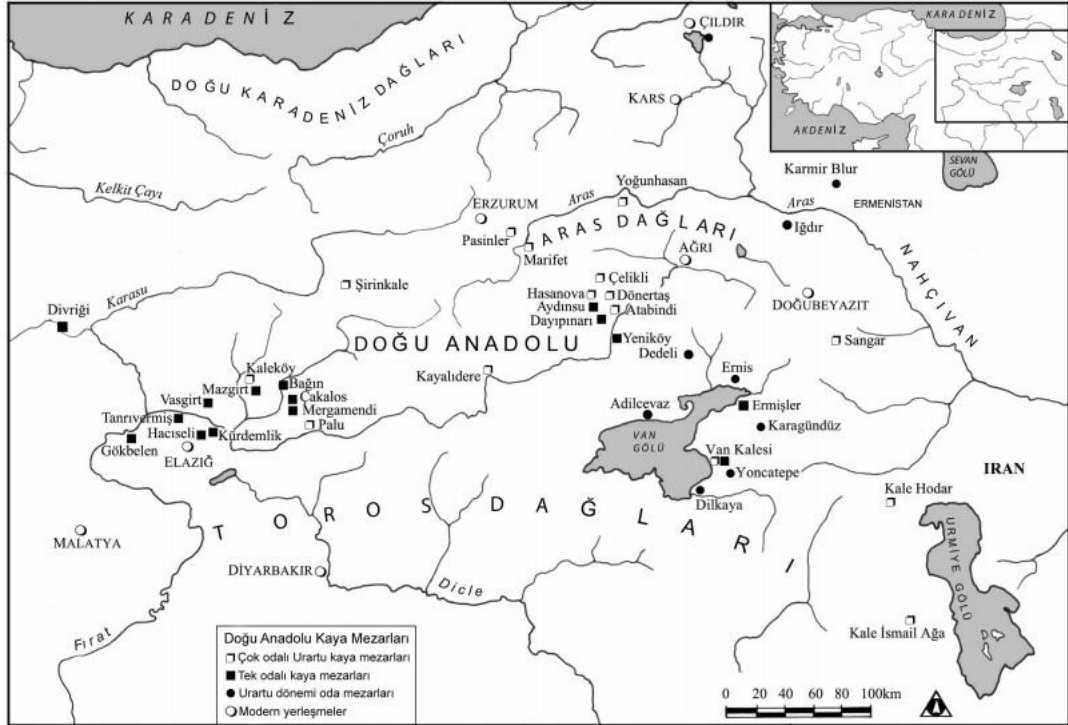
Ek -3: Haritalar

Harita 1: Urartu Kralığı'nın Yayılım Alanı

Kaynak:Urartu Kralığı'nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rölü
(Süleyman ÇİĞDEM)

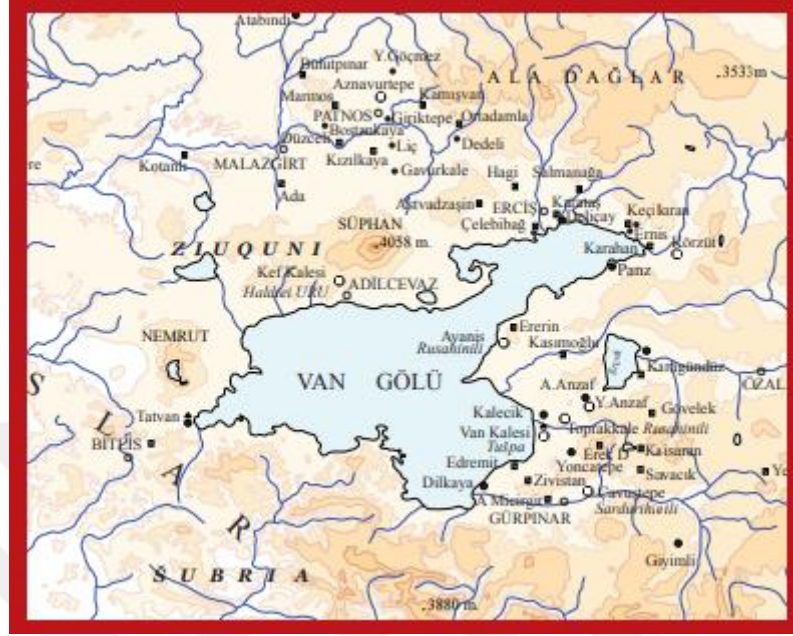
Harita 2: : Urartularda Tek ve Çift Odalı Mezarlar

Kaynak: “2008Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu’daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni”

Arkeoloji ve Sanat 127:21-38.(Kemalettin KÖROĞLU)

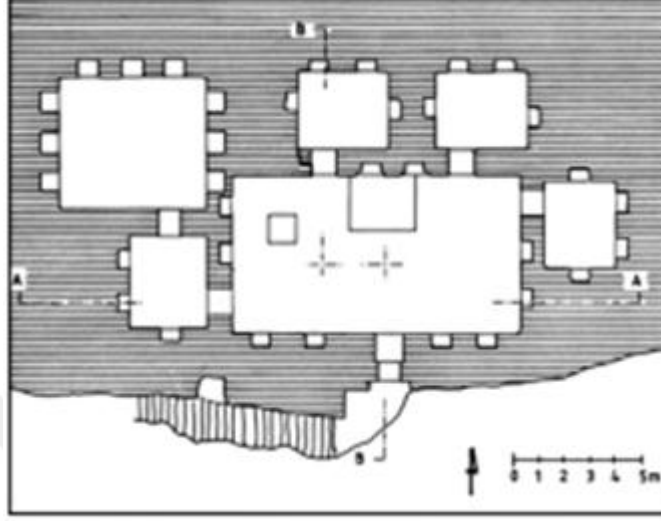
Harita 3:Urartu Devleti'nin Sınırları

KAYNAK: Urartu: Doğu'da Değişim Yapı Kredi Yayınları İstanbul 2011-
(Hazırlayanlar Kemalettin Köroğlu - Erkan Konyar)

Ek-4: Resimler

Resim 1:I.Argişti'nin Anıt Mezar Planı

Kaynak :Urartu: Doğu'da Değişim

(Hazırlayanlar:Kemalettin Koroğlu-Erkan Konyar)

Resim2: I.Argişti'nin Yıllıkları

Kaynak:Urartu İşkanında Esir Nüfus Toplumsal Tarih 274/Ekim 2016(Can Avcı)

Resim3: I Argişti' nin Horhor Yazıtları

Kaynak:Urartu Krallığının Başkenti Tuşpa(M.Ö 840-645) M.Taner.Tarhan 2011

Resim 4: I.Argiştı'nın Mezarı

Kaynak :Urartu: Doğu'da Değişim

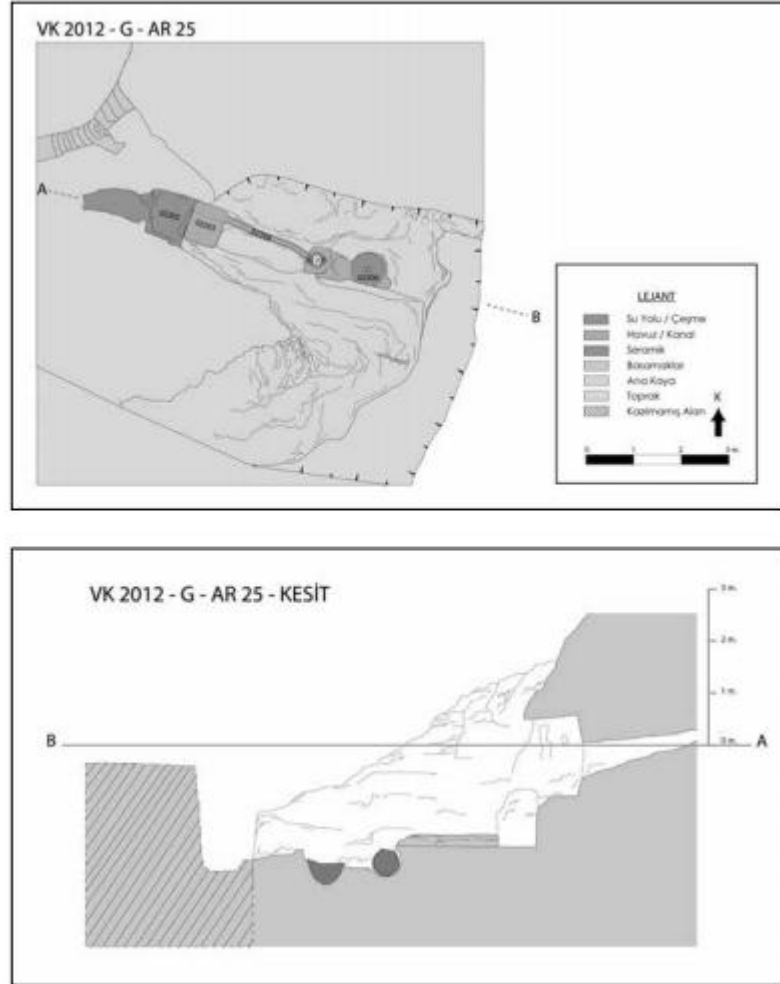
(Hazırlayanlar:Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar)

Resim 5:Van Kalesi,güneydoğudan

Kaynak: Urartu: Doğu'da Değişim(Fotoğraf: E.Konyar)

Resim 6:Horhor eşmesinin Vaziyet Planı

Kaynak: Van Kalesi/Tuşpa Horhor eşmesi

(E.Konyar-B.Genç-C.Avcı-R.Gürler Akgün-Armağan Tan)

Resim 7:Argiştihinili Planı

Kaynak:www.turkcewiki.com

Resim 8:I.Argişti Adına Dikilen Dikilitaş

Kaynak:www.turkcewiki.com

Resim 9: Van Kalesi Yeni Saray Batıdan

Kaynak :Urartu: Doğu'da Değişim

(Hazırlayanlar:Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar)

Resim 10: Urartu Dönemi Kazanlarından Örnekler

Kaynak:Urartu Maden Sanatı

(Göktürk Ömer Çakır:Yüksek Lisans Tezi)

Resim 11: I.Argişti'nin Anıt Mezarındaki CepheYazıtları

Kaynak: Kaynak :Urartu: Doğu'da Değişim (Fotoğraf:Hilmi GÜLGEN)

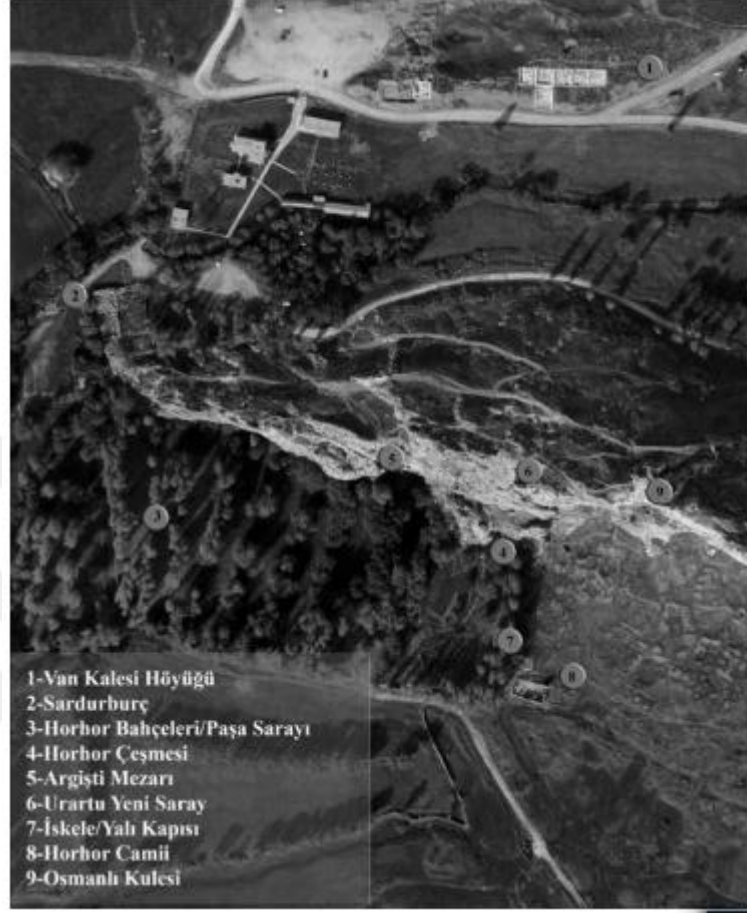
Resim 12:Van Kalesi

Kaynak :Urartu: Doğu'da Değişim

(Hazırlayanlar:Kemalettin Koroğlu-Erkan Konyar)

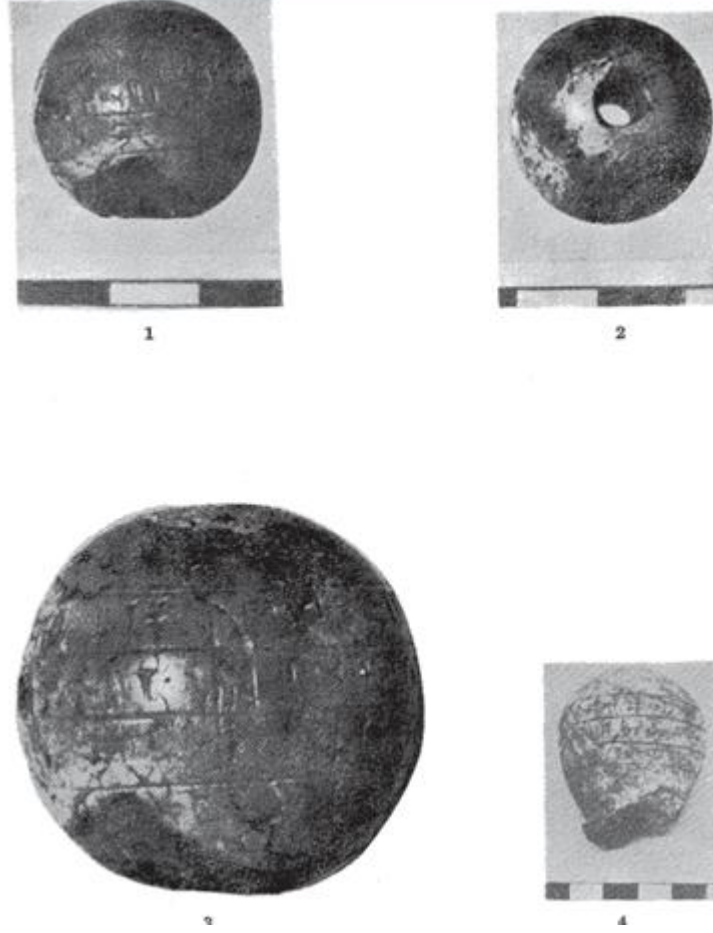
Resim 13:Horhor eşmesi

Kaynak: Van Kalesi/Tuşpa Horhor Çeşmesi

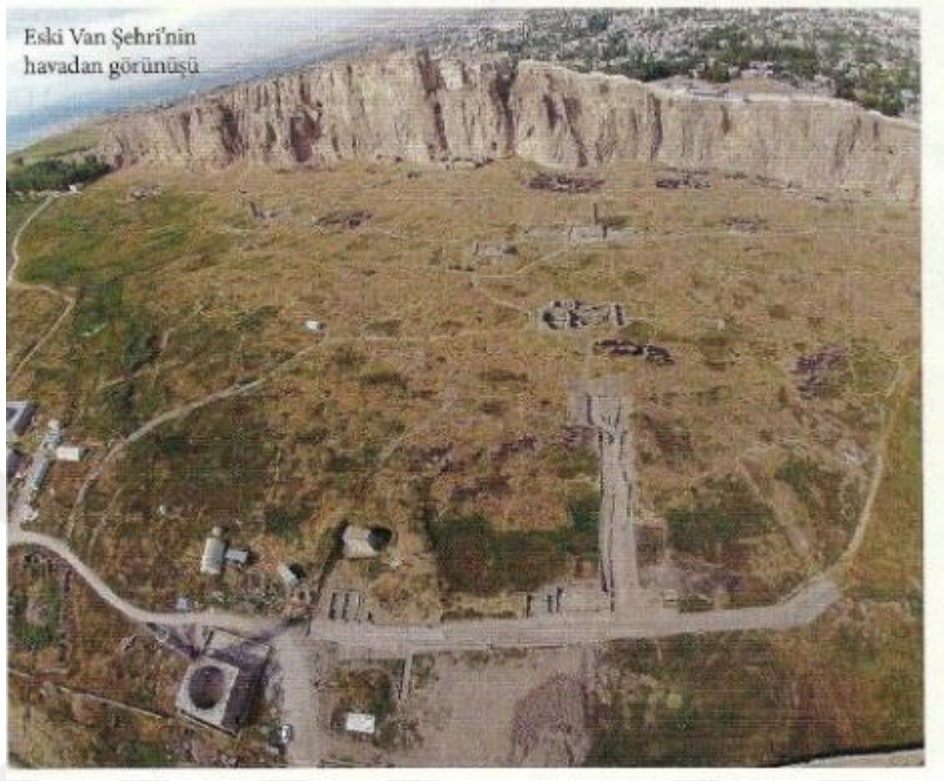
(E.Konyar-B.Genç-C.Avcı-R.Gürler Akgün-Armağan Tan)

Resim 14:I Argişti'ye Ait ivi Yazılı Boncuk

Kaynak: Van Bölge Müzesinde Bulunan Yazıtlı Bir Urartu Boncuğu
(Ali M.Dinçol-Ersin Kavaklı)

Resim 15:Eski Van Şehri

Kaynak: Aktüel Arkeoloji Dergisi /Erkan Konyar

Resim 16:Armavir-Blur Tepesi

Kaynak: www.urartular.com.tr

Resim 17:Eski Van Şhrinde Yollar

Kaynak: Aktüel Arkeoloji Dergisi /Erkan Konyar

Resim 18: Van Kalesindeki Urartu Yapıları

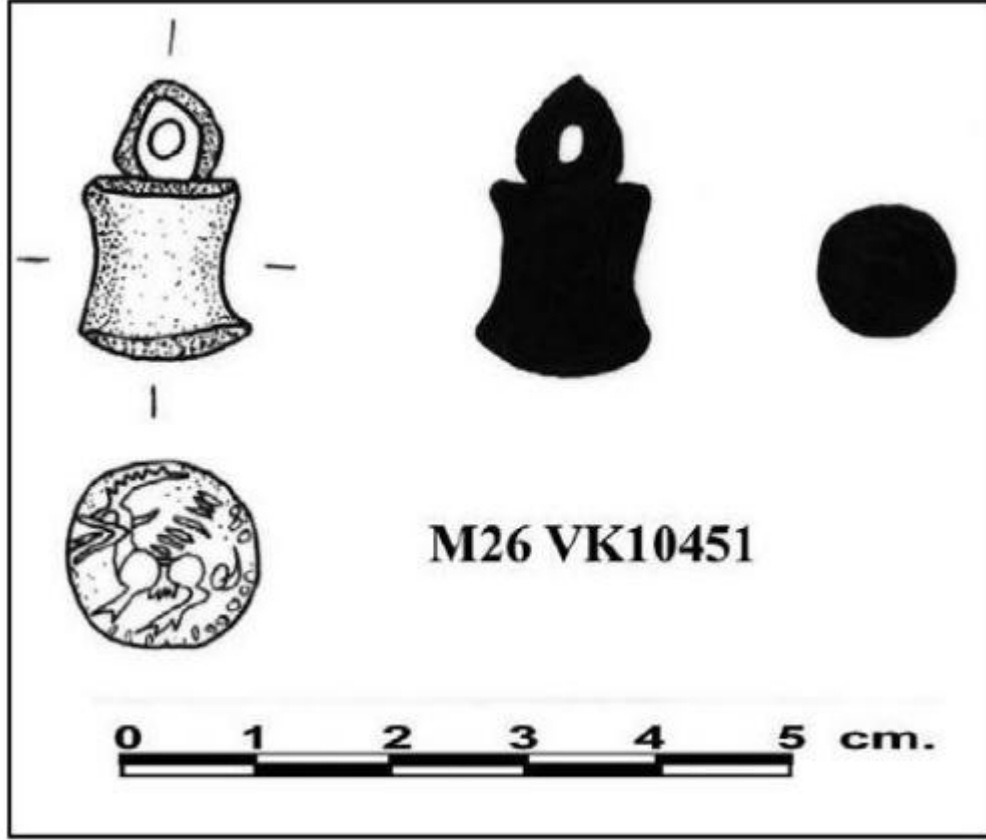
Kaynak: Aktüel Arkeoloji Dergisi /Erkan Konyar

Resim 19: Bronz Urartu Çingirakları

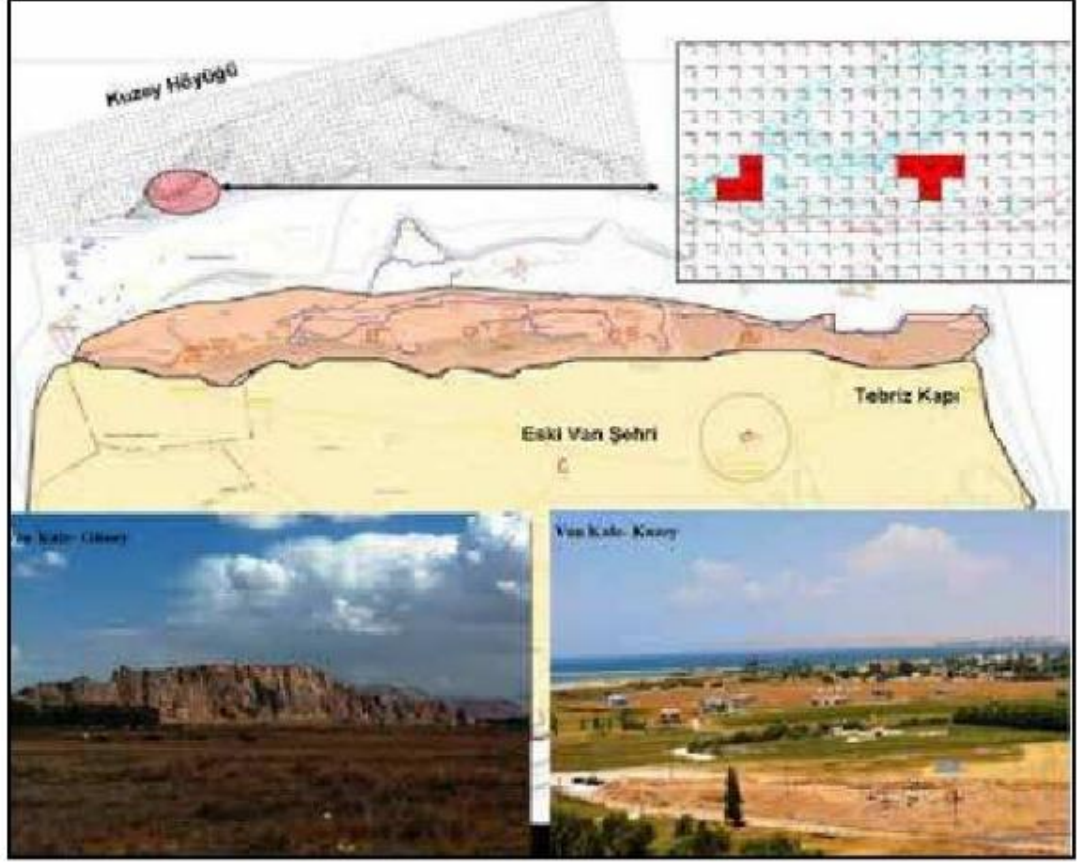
Kaynak: edergi.trakya.edu.tr

Resim 20:Urartu Mühürleri

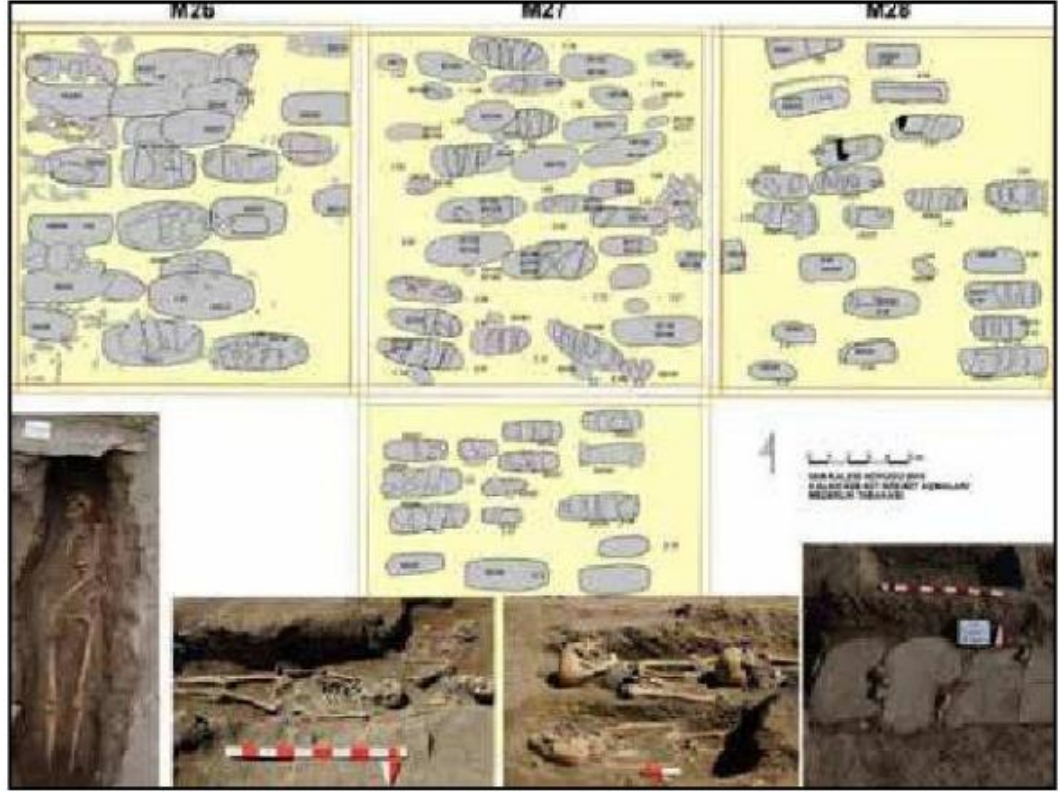
Kaynak: 33 Kazı Sonuçları Toplantısı 3 cilt 23/28 Mayıs 2011 Malatya

Resim 21:Eski Van Şehri Ve Höyüğü

Kaynak: 33 Kazı Sonuçları Toplantısı 3 cilt 23/28 Mayıs 2011 Malatya

Resim 22:Van Kalesi Höyüğü Mezarlık Alanı

Kaynak: 33 Kazı Sonuçları Toplantısı 3 cilt 23/28 Mayıs 2011 Malatya

Resim 23:Van Kalesi Yeni Saray Alanı

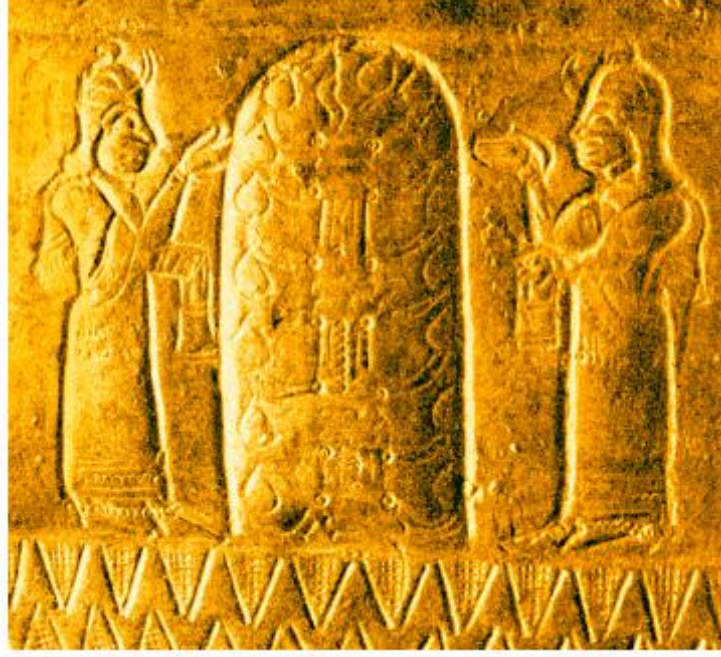
Kaynak:34.Kazı Sonuçları Toplantısı 2.Cilt 28 May- 1 Haz 2012 Çorum

Resim 24:Argiştihinili’de Bulunan Kap,Tablet ve Endüstriyel Taş Değirmen Parçacıkları

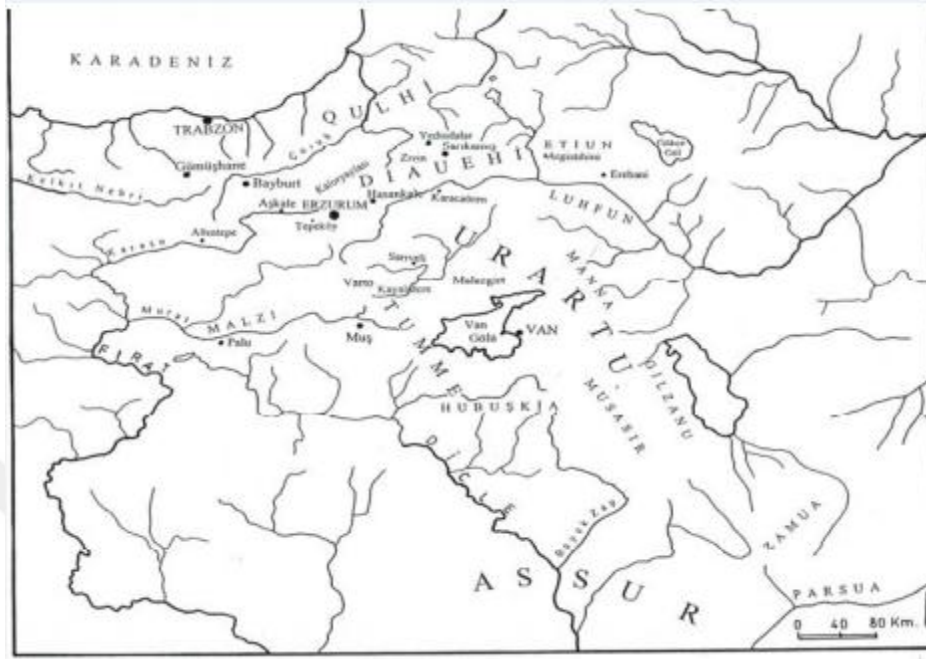
Kaynak:Ermenistan Etnografya Múzesi/Armavir

Resim 25:Teişebani Kale kazılarında ele geçirilen I.Argişti dönemine ait bronz bir başlık kalıntısı.

Kaynak:www.wikiwand.com-Urartular

Resim 27:Urartu Krallığı Döneminde Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz

Kaynak:Urartu Krallığı'nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Krallığının Rolü
(Süleyman ÇİĞDEM)

Resim 28:Urartu Kemerleri

Kaynak:Taşyürek 1977,s 12-20

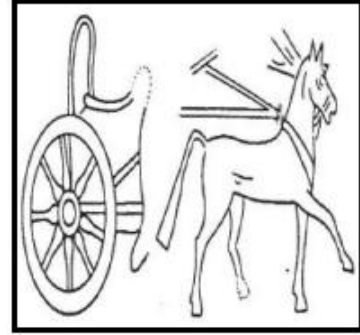
Resim 29:Urartu Savaş Arabaları

Kaynak:Sevin 2011a,466-467

(Piotrovskii 1967, 73, no. 54)

(Özgen 1983, 123, fig. 2)

Kaynak:M.Ö. 3. Binyıl başlarından M.Ö.1 Bin ortalarına kadar Anadolu ArabalarıGöknur Çetinkaya,Aydın 2012

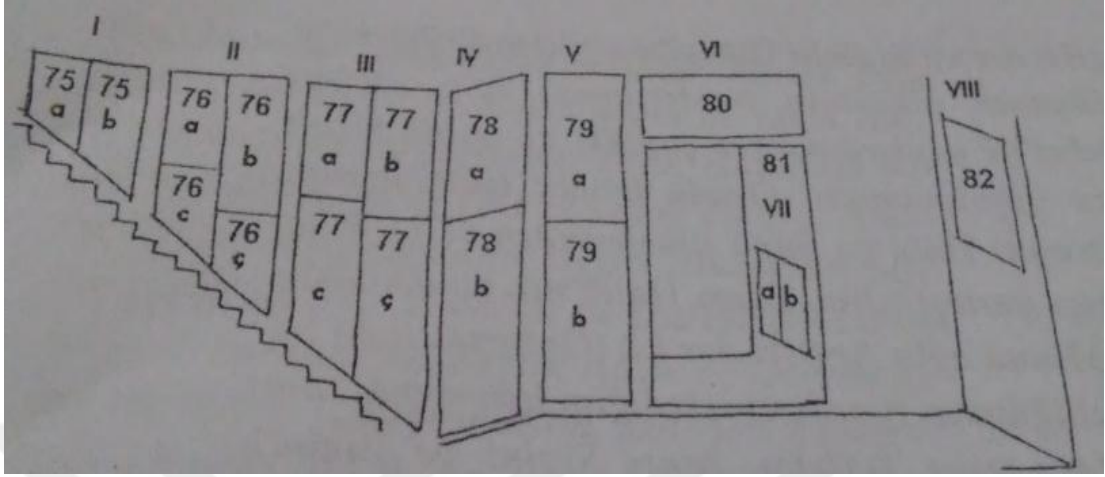
Resim 30: Urartu Devleti ve Uygarlığı

Kaynak :Anadolu Uygarlıkları Tarihi II

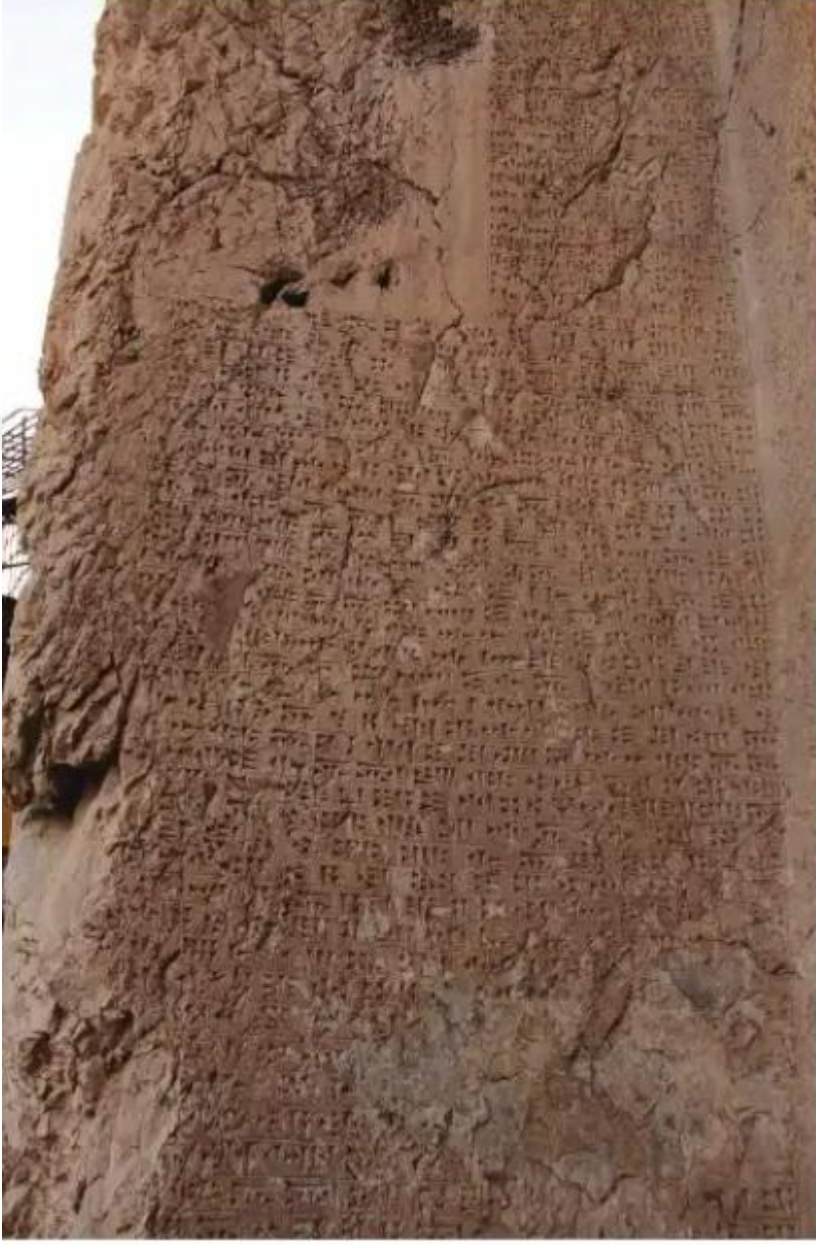
(Tasarım Erkan Konyar)

Resim 31:I.Argişti Yıllığı'nın yazılış düzeni ve resim numaralarının sırası

Kaynak:Margaret,R.P. Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu,Arkeoloji ve Sanat Yayınları,s.176

Resim 32: I.Argişti Yıllıklarından bir pasaj

Kaynak:Urartu İskanında Esir Nüfus-Can Avcı

Toplumsal Tarih,274,Ekim 2006

